

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

Практикум
з навчальної дисципліни
"ФІЛОСОФІЯ"
для студентів усіх галузей знань
усіх форм навчання

Харків. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015

Затверджено на засіданні кафедри філософії і політології.
Протокол № 7 від 11.02.2015 р.

Самостійне електронне текстове мережне видання

Укладачі: Кузь О. М.
Потоцька Ю. І.
Жеребятнікова І. В.
Коннова Н. О.
Коротков Д. С.
Косова Ю. В.
Сорокіна Г. В.

П 69   Практикум з навчальної дисципліни "Філософія" для студентів усіх галузей знань усіх форм навчання : [Електронне видання] / уклад. О. М. Кузь, Ю. І. Потоцька, І. В. Жеребятнікова та ін. – Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. – 156 с. (Укр. мов.)

Подано короткий зміст тем та матеріал для засвоєння знань (практичні завдання, тести, питання для дискусій). Вміщено хрестоматію (фрагменти філософських літературних джерел із контрольними запитаннями до них), а також глосарій і список основної та додаткової літератури.

Рекомендовано для студентів усіх галузей знань усіх форм навчання.

Вступ

Навчальна дисципліна "Філософія" згідно зі стандартами вищої освіти України належить до нормативних (обов'язкових) навчальних дисциплін циклу соціально-гуманітарної підготовки студентів усіх галузей знань освітнього ступеня "бакалавр".

Викладання навчальної дисципліни "Філософія" повинно забезпечити відповідно до сучасних тенденцій розвитку суспільства світоглядний аспект гуманітарної освіти, сформувати основи філософського мислення студентів як структурну частину професійної підготовки. Дана навчальна дисципліна є важливою ланкою у циклі соціально-гуманітарної підготовки студентів усіх спеціальностей університетів, зокрема економічного профілю. Її основною метою є оволодіння основами загальної духовної культури, перш за все, – культури мислення та свідомого формування системи ставлення до світу, самого себе та свого місця в цьому світі.

Вивчення навчальної дисципліни спрямоване на формування частини загальнокультурних компетентностей: загальнонаукових і соціально-особистісних. Компоненти зазначених компетентностей мають реалізуватися у ході суспільної та фахової діяльності, забезпечуючи оптимальну інтеграцію у соціальне середовище, яке будується в межах парадигми пріоритету людських цінностей.

У результаті засвоєння даної навчальної дисципліни студент повинен набути:

знання:

основних філософських категорій;

загальнонаукових методів;

структури філософського знання;

базових уявлень про основи філософії, що необхідні для формування власного логічно обґрунтованого світогляду, розвитку культури та соціалізації особистості;

основних філософських концепцій щодо закономірностей розвитку суспільства, економіки та права;

концептуальних основ культури сучасного суспільства в умовах інформаційної цивілізації;

основних концепцій сучасної філософії, перш за все, – теорії наукового пізнання та філософської антропології, що необхідні в навчанні та професійній діяльності;

вміння та комунікації:

змістовно аналізувати основні течії та напрями філософії;

компетентно володіти категоріальною базою філософії для розкриття сутності явищ і процесів людського буття, взаємодії філософських теорій з іншими галузями гуманітарного знання, перш за все, з соціоекономічною;

компетентно будувати інформаційне спілкування в професійному і непрофесійному комунікативному середовищі;

формувати власну світоглядну позицію – загальну та фахову;

самостійно оцінювати й узагальнювати опрацьований інформаційний матеріал, робити висновки та приймати рішення;

ефективно формувати стратегію комунікації залежно від світоглядних і культурних особливостей соціального середовища;

автономність і відповідальність:

вільне володіння концептуальними здобутками сучасної філософії як джерелом засобів переконання із метою забезпечення сприятливого соціального клімату в ході попередньої селекції, проектування та реалізації інноваційних проектів;

здатність ефективно та відповідально засвоювати та враховувати у своїй соціальній і професійній діяльності філософсько-світоглядні, науково-теоретичні та культурологічні трансформації, що відбуваються.

Зміст даного практикуму відповідає державним стандартам освіти. Структура практикуму містить 12 основних розділів, у яких стисло викладено академічний матеріал і запропоновано практичні завдання з тем програми навчальної дисципліни "Філософія". Кожен розділ містить фрагменти з творів видатних філософів, а також питання до них. Тлумачення основних термінів і понять можна знайти у глосарії.

Тема 1. Філософія як універсальний тип знань

- 1.1. Філософія як теоретичне ядро світоглядного знання.
- 1.2. Сутність, структура та історичні типи світогляду.
- 1.3. Предмет, структура та основні функції філософії.
- 1.4. Історія філософії – періодизація та основні ознаки діалогу концепцій на різних етапах розвитку духовної культури, цивілізації суспільства.

Основні терміни

Світогляд, міфологічний світогляд, релігійний світогляд, філософський світогляд, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, соціальна філософія.

1.1. Філософія, поряд із мистецтвом та релігією, є особливою формою світогляду. *Світогляд* – це система поглядів на навколишній світ у цілому і на самого себе зокрема, а також позиція щодо світу, що базується на цих поглядах. Знання про світ у цілому є основою життєвої позиції, але тільки в тому разі, якщо воно перетворюється в переконання людини в його істиності. Отже, світогляд не є продуктом діяльності одного лише процесу мислення, яким би логічним воно не було, а це – результат досвіду, життєвої позиції. Таким чином, можна стверджувати, що світогляд є сукупністю поглядів, оцінок, принципів, що визначають загальне бачення, розуміння світу, місця людини в ньому, а також – життєві позиції, програми поведінки, дії людей.

Один і той самий тип світогляду може бути виражений у різних формах – у філософській, релігійно-міфологічній та мистецькій. Відмінні риси філософського світогляду пов'язані, в першу чергу, з тим, що він спирається на досвід, наукове виправдання, прагнення до загального визнання, де велика увага приділяється перевірці обґрунтованості своїх тверджень.

1.2. Історично першими типами світогляду були *міфологічний* та *релігійний* світогляди. Міф – це не тільки образ навколишнього світу, але й спосіб дії. У ході магічних обрядів, відтворюючи міф, люди самі стають ніби учасниками боротьби світових сил і мають можливість впливати на них. Життя роду й життя Космосу зливаються в міфологічному світогляді в одне ціле. Завдяки цьому міф виконує не тільки пізнавальну, але й

ціннісну функцію, стає програмою, що забезпечує організацію людської поведінки. Релігійний світогляд постає з міфологічного і містить у собі багато його елементів. Головна відмінність полягає в тому, що персоніфіковані світові сили остаточно перетворюються в надсвітові, надприродні. На відміну від міфологічного й релігійного світогляду, філософська думка містить принципово новий тип світорозуміння, фундаментом для якого є логіка та інтелект.

1.3. *Предмет філософії* відображується в теорії у трьох основних аспектах: онтологічному, гносеологічному та логічному.

Онтологічний аспект полягає в тому, що філософія як специфічна форма усвідомлення людиною свого буття, як форма суспільної свідомості дає людині знання про світ і саму людину.

Гносеологічний аспект виявляється в тому, що предмет відображується не дзеркально, не просто як результат споглядання дійсності, а крізь призму практично-діяльнісного ставлення людини до світу і до самої себе.

Логічний аспект виявляється в тому, що результати пізнання, відображені у змісті філософського знання, фіксуються, обумовлюють формування понятійно-категоріального апарату філософії.

Філософське знання інтегративне за своєю суттю, оскільки філософія досліджує універсум, тобто те, що в кожній речі є універсальним, що об'єднує кожну річ і ціле. У філософському знанні поєднані дві парадигми: наукова (намагання пізнати об'єктивну істину та відкритість для критики всіх отриманих результатів) і ціннісна – визначення цілей для людської діяльності, базових основ світогляду, які не можуть бути спростовані чи підтверджені суто логічними аргументами. Проте філософія у своєму пошуці цілісності світу має певну логіку дослідження. Як правило, спочатку філософське дослідження починається з **онтології** (вчення про буття, його форми, засоби та рівні) та **антропології** (вчення про людину), розвивається через **гносеологію** (вчення про пізнання) і далі через **соціальну філософію** в широкому сенсі слова.

До основних **функцій філософії** належать:

світоглядна – забезпечуючи людей знаннями про світ і про людину, про її місце у світі, про можливості світопізнання і перетворення, здійснює вплив на формування життєвих установ, на усвідомлення людиною цілей та сенсу життя;

пізнавальна (гносеологічна) – орієнтуючи пізнавальні прагнення людини до пізнання природи і сутності світу, природи та сутності самої людини, загальної структури світу, надає людям знання про світ, людину, про зв'язки і закони, здійснює вплив на кожну форму суспільної свідомості, детермінуючи необхідність усвідомлювати дійсність крізь призму відношення "людина – світ";

методологічна – логіко-теоретичний аналіз наукової та практичної діяльності людей;

практично-діяльнісна (праксеологічна) – стає знаряддям активного, перетворювального впливу на навколишній світ і на саму людину, відіграє важливу роль у визначенні цілей життєдіяльності, досягнення яких є найважливішою умовою забезпечення існування, функціонування і розвитку людини.

1.4. Поняття "історія філософії" має два основних значення. По-перше, історія філософії є частиною об'єктивного світового історичного руху. По-друге, історія філософії – це один із основних підрозділів філософії. Історія філософії є частиною об'єктивного світового історичного руху, сама філософія складається з різних концепцій, які розглядаються разом із творчою біографією їх творців на тлі світогляду епохи й у ланцюгу культурного наслідування філософських ідей. Учення Конфуція, Платона, Декарта, Гегеля, Сквороди та інших зберігають свою неповторність та дієвість. Діалог із ними продовжується та набуває нового звучання в умовах різних історичних епох.

Хрестоматія

Х. Ортега-і-Гассет (1883 – 1955)

Факт, із яким ми, насамперед, зіштовхуємося, є очевидним і загальноновідомим: сьогодні філософія зайняла в колективній свідомості інше місце, ніж це було тридцять років тому, і відповідно сьогодні змінилося ставлення філософа до своєї професії й своєї праці. Перший очевидний і загальноновідомий факт можна стверджувати за допомогою не менш очевидних прикладів: зокрема, порівняти статистичні дані про те, скільки книг з філософії продається зараз, із тим, скільки їх продавалось тридцять років тому. Відомо, що сьогодні майже у всіх країнах продажі філософських книг зростають швидше, ніж продажі художніх, і всюди

спостерігається живий інтерес до ідеології. Цей інтерес, це прагнення, усвідомлюване з різним ступенем ясності, складається з потреби в ідеях і в насолоді, що люди знову починають від них отримувати. <...> Насолода – це прояв щастя. І кожна істота щаслива, коли слідує своєму призначенню, іншими словами, своїм схильностям, задовольняє нагальні потреби; коли вона реалізує себе, є тим, ким вона є насправді. Геній, тобто найбільший дарунок, отриманий істотою для виконання будь-якої справи, завжди супроводжується проявом вищого задоволення. Незабаром під натиском лавини доказів нам зі здивуванням доведеться переконатися в тому, що сьогодні може здатися порожньою фразою: наша доля і є наша вища насолода.

Ймовірно, у нашого часу, порівняно з попереднім, філософська доля, тому нам подобається філософствувати – для початку прислухатися, коли в суспільній атмосфері, подібно птаху, промайне філософське слово, слухати філософів, наче мандрівників, які принесли нові звістки з позамежних країн.

Першим спадає на думку визначення філософії як пізнання універсума <...>. Формально я розумію під універсумом "все наявне". Тобто філософа цікавить не кожна річ сама по собі, у своєму відособленому й, так би мовити, окремому існуванні, – навпаки, його цікавить сукупність усього існуючого й, отже, у кожній речі – те, що її відокремлює від інших речей або поєднує з ними: її місце, роль і розряд серед безлічі речей, так би мовити, публічне життя кожної речі, те, що вона становить і чого варта у вищій публічності універсального існування.

Коли ми запитуємо, що таке "все наявне", у нас немає уяви про те, чим виявиться це наявне. Про філософію нам заздалегідь відомо одне: що є й те, й інше, і третє, і що це саме те, чого ми не шукаємо. Ми шукаємо "ціле", а те, що перед нами, завжди не є цілим. Про це останнє нам нічого не відомо, і може бути, серед усіх цих фрагментів, які в нас уже є, немає найбільш для нас важливих, найважливішого із усього, що є...

Таким постає перед нами світ: він не самодостатній, не слугує підставою для власного буття, а свідчить про те, чого йому бракує, проголошує своє небуття, змушує нас філософствувати; адже філософствувати – значить шукати цілісність світу, перетворювати його в універсум, надаючи йому завершеності і створюючи із частини ціле, у якому він міг би спокійно розміститися [119].

Питання до тексту

1. Як Х. Ортега-і-Гассет визначає філософію?
2. Яка кінцева мета філософського пізнання?
3. Яке місце займає філософія у сучасному світі?

Шинкарук В. І. (1928 – 2001)

...Світогляд є однією із суспільно вироблених форм відображення дійсності у свідомості людини. Його відмінна риса полягає в тому, що він відображає дійсність у її цілісності – як природно-суспільний світ життя й діяльності людини – і в її значущості для людини – крізь призму суспільних відносин, життєвих інтересів. Світогляд – це невід'ємний атрибут людської свідомості. У ньому безпосередньо виражена суспільна природа людини й творчий характер її свідомості.<...>

Та обставина, що людська свідомість дається індивідам суспільно, є найважливішим чинником, що визначає її відносну незалежність від детермінант індивідуальної життєдіяльності. На цьому ґрунтується її здатність "підніматися" над індивідуальним життям, "протистояти" життєвим умовам індивідуального буття, жити "життям роду", а у ході визначення життєвих цілей виходити не тільки й не стільки із суцього, скільки з належного.

У всій своїй творчій діяльності людська свідомість завжди мала й має соціально-практичну спрямованість. Як би далеко вона не відходила від дійсності, її функція полягає в тому, щоб слугувати цілям її практичного перетворення; однак дійсність далеко не настільки піддатлива, як ті духовні утворення, з якими має справу свідомість. У сфері свідомості можна створювати (і створюються) образи й можливого, і неможливого, у сфері ж дійсності – тільки можливого. Тут творча діяльність опосередковується реальними умовами й наявними засобами відкриття можливого й здійснення (побудови, відтворення) його як дійсного. *Об'єктивний світ творчої діяльності людини* – це світ реальних можливостей, відкритих в умовах людської життєдіяльності й обумовлених його об'єктивними закономірностями. Сутність творчості як предметної діяльності й полягає у відкритті цих можливостей і в "доопрацюванні" того, що не зробила або чого не в змозі зробити сама природа, але в "доопрацюванні" його відповідно до "мірок" людини, до його потреб й життєвих цілей. Це стосується й соціальної творчості, де для створення нового необхідно також наявність можливостей для її реального здійснення.<...>

Своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини полягає в тому, що, засвоюючись індивідами й проходячи через їхні життєві цілі й інтереси, він виступає як засіб визначення їх власної "позиції" у відношенні до всіх життєво важливих явищ і подій у світі. Причому "позиції" не тільки теоретичної, але й практичної – як такої, що визначає спосіб участі в подіях. На основі світогляду формуються світоглядні установки щодо тієї або іншої оцінки подій, що відбуваються у світі, щодо вибору тих або інших цілей і засобів своєї життєдіяльності. Тією мірою, якою індивід свідомо будує своє життя, керуючись своїм розумінням бажаного й належного, він будує його на основі свого світогляду. Останнє визначає *горизонт* його "бачення" світу й, отже, горизонт, що відокремлює можливе від неможливого в ньому, здійсненне від нездійсненого. Світ "відкривається" людині через її світогляд, і те, яким він їй відкривається, залежить від останнього, від ступеня його розвинутості й цілісності.

У цьому плані світогляд є способом "освоєння" світу. І не тільки в тому значенні, що воно дає знання світу, його розуміння й горизонт його бачення, але й у тому, що у світогляді світ з'являється опосередкований практичною й духовною діяльністю людини. Специфіка світогляду, на погляд автора, виражається у двох його функціях: по-перше, у тому, що він є *формою суспільної самосвідомості* людини, і, по-друге, у тому, що він є *способом духовно-практичного освоєння світу*.<...>

Науковий світогляд опирається на знання об'єктивних законів розвитку світу, а також тих соціальних сил, які покликані й здатні здійснити його перетворення в інтересах всіх трудящих, усього людства. ...

Завдяки своєму теоретичному характеру філософія істотно відрізняється від стихійно сформованих форм масового світогляду й світосприйняття. На відміну від світогляду, що виникає із практичного відношення до світу, що є способом його "духовно-практичного" освоєння, філософія й наука виникають із *пізнавального* відношення в процесі його історичного перетворення у відносно самостійну сферу діяльності людини.<...>

Філософія відрізняється від світогляду в тому відношенні, що вона є не "духовно-практичним", а *теоретичним* освоєнням світу. У цьому плані вона – не сам світогляд, а форма його теоретичного вираження й розвитку. Але, вирішуючи своїми теоретичними засобами світоглядну проблематику й тим самим поставляючи суспільній свідомості теоретично розроблені світоглядні знання, філософія сама функціонує як система світоглядних знань, виконує функцію теоретично розробленого світогляду [165].

Питання до тексту

1. Як автор визначає світогляд?
2. У чому полягає своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості?
3. Чим відрізняється філософія від світогляду?

Б. Рассел (1872 – 1970)

Ті форми сприйняття життя і світу, які ми називаємо "філософськими", є витвором двох чинників: перший – це успадковані нами релігійні та етичні концепції; а другий – щось на подобу дослідження, яке можна назвати "науковим", уживаючи це слово в його щонайширшому розумінні. Кількісне співвідношення цих двох чинників у різних філософських системах коливається в дуже широких межах, проте наявність обох їх до певної міри визначає філософію як таку.

Слову "філософія" надавали дуже різних значень, то вужчих, то ширших. Я пропоную вживати його в дуже широкому значенні, яке спробую зараз викласти.

У моєму розумінні цього слова філософія є чимось проміжним між теологією й наукою. Подібно до теології, вона містить розрізнення щодо предметів, точне знання яких поки що не досягнуте й не піддається доведенню; проте, подібно до науки, вона апелює скоріше до людського розуму, ніж до авторитету – авторитету або традиції, або одкровення. Все *точне* знання – беруся твердити – належить до науки; всі *догмати* про те, що виходить за межі точного знання, належать до теології. Але між теологією й наукою є Нічия Земля, на яку провадяться набіги з обох боків; оця Нічия Земля і є філософією. Майже всі питання, що становлять найбільший інтерес для умоглядних натур, такі, що наука неспроможна відповісти на них; а самовпевнені відповіді теологів уже не здаються такими переконливими, як вони здавалися в минулі сторіччя. Чи поділяється світ на дух і матерію, а коли так, то що таке дух і що таке матерія? Чи дух підпорядкований матерії, а чи він наділений якимись незалежними силами? Чи має всесвіт якусь єдність або якусь мету існування? Чи він розвивається до якоїсь визначеної форми? Чи закони природи справді існують, а чи ми віримо в них тільки із властивою нам любов'ю до впорядкованості? Чи людина – це те, чим вона видається

астрономові, тобто грудочка з засміченого вуглецю та води, яка безсило повзає невеликою і незначущою планетою? А чи вона – те, чим видається Гамлетові? А може, вона – і те, й інше водночас? Чи існує один спосіб життя – шляхетний, а другий – нищий, а чи всі способи життя просто марні? Якщо шляхетний спосіб життя справді існує, то в чому він полягає і як його досягти? Чи добро має бути вічним, щоб варто було шанувати його, чи його варто шукати навіть тоді, коли всесвіт невідворотно прямує до загину? Чи справді існує така річ, як мудрість, а чи те, що здається мудрим, є тільки до краю витонченим безумством? На такі запитання знайти відповідь у лабораторії неможливо. Теологічні системи претендували на те, що вони можуть дати такі відповіді, і цілком конкретні, але сама ця конкретність вимушує нинішнього мислителя сприймати їх із підозрою. Вивчати ці питання, навіть якщо не відповідати на них, – це і є справа філософії.

Ви можете спитати: навіщо ж марнувати час на такі нерозв'язні проблеми? На це запитання хтось може відповісти як історик, а хтось – як людина, що стала віч-на-віч перед страхіттям всесвітньої самотності.

Відповідь історика, наскільки я спроможний її висловити, постане в тексті цієї книжки. Відколи люди набули здатності до абстрактного мислення, їхні дії, з безлічі істотних поглядів, були залежні від їхніх теорій про світ і людське життя, про те, що таке добро і що таке зло. Так воно є тепер, так було й завжди. Щоб зрозуміти якусь добу чи якийсь народ, треба зрозуміти їхню філософію, а щоб зрозуміти їхню філософію, ми повинні самі бути до якоїсь міри філософами. Тут є взаємна обумовленість: умови життя людей багато в чому визначають їхню філософію, але й навпаки – їхня філософія багато в чому визначає ті умови життя. Ось ця взаємодія протягом сторіч і буде темою дальших сторінок.

Однак є й більш суб'єктивна відповідь. Наука показує нам те, що ми можемо знати, але ми можемо знати дуже небагато, а забуваючи, як багато ми знати не можемо, ми робимось несприйнятливими до багатьох вельми важливих речей. З другого боку, теологія вщеплює нам догматичну віру в те, ніби ми знаємо такі речі, яких ми насправді не знаємо, і цим породжує якусь, сказати б, нахабну неповагу до Всесвіту. Непевність перед живими надіями і страхами дуже прикра, але її треба терпіти, якщо ми не хочемо жити, підбадьорюючи та втішаючи себе солодкими казочками. Але не слід і забувати про ті питання, які ставить

перед нами філософія, і переконувати себе, ніби ми знайшли незаперечні відповіді на них. Навчити, як жити без певності і все ж не дозволяючи ваганням паралізувати нас, – це, можливо, головне, що в нашу добу може зробити філософія для тих, хто її вивчає [127].

Питання до тексту

1. Яке значення вкладає автор у термін "філософія"?
2. Як пов'язана філософія із теологією і наукою?
3. Порівняйте визначення філософії Х. Ортеги-і-Гассета і Б. Рассела.

Завдання

1. Порівняйте історичні типи світогляду. Виявіть їх загальні риси та відмінності.
2. Яка функція філософії відображена в висловлюванні Г. В. Ф. Гегеля "Філософію можна визначити як мисленнєвий підхід до розгляду речей".
3. Заповніть таблицю.

Філософія та наука

Критерії порівняння	Філософія	Наука
Предмет пізнання		
Мета пізнання		
Джерела знань		
Форма знань		
Рівень пізнання		
Перевірка знань		
Функції		

Тести

1. Предмет філософії – це:
  - а) світ у його цілісності, місце людини в ньому, ставлення людини до нього;
  - б) природа, специфіка її буття;
  - в) природа людини;

- г) структура світу;
- д) духовний світ людини.

2. Сукупність поглядів людини на світ, що її оточує та місце в ньому – це:

- а) віра;
- б) переконання;
- в) світогляд;
- г) знання;
- д) мистецтво.

3. Яка форма світогляду представляє світ у поняттях, теоріях та обґрунтованих концепціях:

- а) філософія;
- б) релігія;
- в) міф;
- г) мистецтво;
- д) наука?

4. Для якої форми світогляду характерний синкретизм, нероздільність знання, образів і вірувань:

- а) релігія;
- б) наука;
- в) мистецтво;
- г) міф;
- д) філософія?

5. Що об'єднує міфологічний та релігійний типи світогляду:

- а) чуттєво-образна форма освоєння дійсності;
- б) абстрактно-поняттєва форма освоєння дійсності;
- в) теоретичне і практичне оволодіння навколишньої реальністю;
- г) аналітичний засіб пізнання світу
- д) усі відповіді правильні?

6. Основні риси філософського мислення:

- а) предметність;
- б) рефлексивність;
- в) цілісність;
- г) конкретність;
- д) критичність.

7. Філософія переважно спрямована на осмислення:

- а) світоглядних питань;
- б) природних процесів;

в) соціальних проблем;

г) загальнолюдських проблем.

8. Своєрідність філософії полягає в тому, що вона:

а) має всезагальність і високий рівень абстрактності;

б) досліджує як вивчаються процеси реальної дійсності, є результатом самосвідомості науки;

в) спирається на положення, що не потребують доказів й обґрунтування;

г) формує ціннісні орієнтації людей, їхнє відношення до навколишнього світу;

д) ґрунтується на спостереженні й експерименті.

9. Філософія вивчає (найбільш точний варіант):

а) світ у цілому;

б) світ як ціле;

в) окремі сторони буття;

г) суспільство і його проблеми.

10. Що зближує філософію і науку:

а) абстрактне мислення;

б) використання логіки;

в) проведення експериментів;

г) упровадження результатів у виробництво;

д) усе зазначене?

Питання для дискусії

1. Чи є філософія наукою? Відповідь обґрунтуйте.

2. Чим філософія відрізняється від інших форм світогляду?

3. Філософія – це "любов до мудрості". Як у цьому сенсі ви розумієте вираз Цицерона "Недостатньо володіти мудрістю, треба вміти користуватися нею"?

4. На який предмет філософії вказує Арістотель у цих висловах: "пізнання суцього... вічного та неминучого", "дослідження про причини і принципи речей"?

5. Поясніть, чому необхідно вивчати історію філософії?

Література: [12; 23; 28; 74; 104; 119; 127; 165].

Тема 2. Філософія буття (метафізика й онтологія)

- 2.1. Метафізика та онтологія як концепції буття.
- 2.2. Буття як філософська категорія. Філософські концепції буття.
- 2.3. Проблеми буття в історико-філософському окресленні.
- 2.4. Основні складові буття.
- 2.5. Онтологічна будова світу за сучасною наукою.

Основні терміни

Буття, ідеалізм, матеріалізм, екзистенція, трансценденція, метафізика, онтологія, реальність.

2.1. Проблема буття є однією з найдавніших тем філософських роздумів. Розділ філософського знання, який пов'язаний із дослідженням буття, отримав назву "*онтологія*" (від грецьк. *onto* – суще і *logos* – поняття, вчення). Цей термін вживається у філософії з XVII ст., хоч сама проблема буття розглядалась із часів Парменіда. З давніх часів *метафізика* (від грецьк. *meta* та *fizika* – те, що йде за (поза) фізикою) розглядала саме буття і властивості, що його неодмінно супроводжують; першопричини й першопочатки всього сущого. Для метафізики важливим є розуміння абсолютної випадковості світу, його хиткості, незначущості, усвідомлення того, що треба вийти з нього, йти поза світом і поза людиною, щоб збагнути їхнє остаточне підґрунтя.

2.2. Проблема буття – це проблема сутності всього, що існує, а також проблема єдності світу як цілого. У різних філософських системах поняття "буття" набувало різного значення і визначалось через відношення його до таких понять, як "небуття (ніщо)" і "суще". В історії філософії можна виокремити три основні концепції буття: 1) матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним сущим; 2) ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням (ідеальним сущим); 3) некласична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущому як усталеному, оформленому, завершеному. Матеріалістична та ідеалістична концепції тяжіють до об'єктивізму (розглядають буття з об'єктивного погляду, з позиції близької до науки); некласична, яка в розвинутій формі подана у феноменології та екзистенціалізмі – до суб'єктивізму, до визначення буття через свідомість та існування людини.

2.3. Поняття буття є вихідним для філософії, воно має найширший, граничний ступінь узагальнення і тому постає як світоглядний орієнтир. У різних філософських системах поняття "буття" набувало різного значення і визначалось через відношення його до таких понять, як "небуття (ніщо)" і "сущє". Під сущим філософи розуміють "оформлене", "обмежене", "визначене" буття, все те, що можна помислити в предметній формі.

У класичній філософії один вид сущого – матеріального чи ідеального – протиставлявся іншому як справжнє та несправжнє буття.

У некласичній філософії буття протиставляється сущому як процесуальність, мінливість, незавершеність, потенціальність.

2.4. До традиційних проблем онтології належали поділ світу на окремі сфери та обґрунтування цього поділу, а також вчення про категорії (загальні структури або властивості сущого).

Буття має ряд невід'ємних властивостей, які у філософії одержали назву атрибутів. Поза цими атрибутами буття позбавляється можливості виявлятися, підтверджувати свій статус субстанції. Атрибутами буття є рух, простір і час.

Розмежування основних сфер буття (свідомість, суспільство, природа) призводить до пошуку деякої єднальної сили, що була б спроможна виступити загальною основою всього, що існує. Тому для характеристики такої бази у філософії використовується поняття *субстанція*. *Субстанція* – це внутрішня єдність різноманіття конкретних речей, подій, явищ та процесів, завдяки яким вона існує. У якості субстанції можна розглядати *матерію і дух*.

2.5. Сучасна наука різними напрямками та галузями утворює наукову картину світу, яка окреслює досить складну картину проявів буття; в сучасній науковій картині світу буття постає системним, багаторівневим, ієрархічно впорядкованим та динамічним.

У ХХ ст., коли людство відчуло можливість свого самознищення, буття постає як вища цінність і міра моральної відповідальності людини за свої дії. Нарешті, у реальному виявленні буття постає перед людиною у контексті питання про смерть, безсмертя та шляхи людського самоутвердження.

Хрестоматія

Арістотель (384 – 322 до н. е.)

Хоча про суще йдеться у стількох значеннях, але ясно, що перше з них – це значення суцього як суті речі, яка виражає її суть (коли ми хочемо сказати, яка ця річ, ми говоримо, що вона хороша або погана, але не що вона величиною в три лікті або що вона людина: коли ж ми хочемо сказати, що вона є, ми не говоримо, що вона біла або тепла, або величиною в три лікті, а що вона людина або Бог), а все інше називається сущим, оскільки в одних випадках – це що належить до суцього в першому значенні кількість або якість, або стан, або ще щось інше тому подібне. Тому можна б поставити і питання: "ходити", "бути здоровим", "сидіти" і тому подібне – чи є кожне з них суще або не суще? Бо жодне з них не існує від природи саме по собі і не може відділятися від предмета; а якщо щось тут є, то швидше те, що ходить, те, що сидить, і те, що здорове. Ясно, що завдяки суті є кожна з тих дій або станів, а значить, суть є у первинному сенсі сущим, тобто не в деякому відношенні сущим, а безумовно сущим.

І питання, яке справдавна поставало і нині постійно виникає і становить труднощі, – питання про те, що таке суще, – це питання про те, що таке суть.

Таким чином, ясно, що буття кожної речі, що позначається як первинне і саме по собі суще, і сама ця річ тотожні і складають одне ціле [37].

Питання до тексту

1. Як у даному уривку визначає буття Арістотель?
2. У чому Арістотель вбачає основну відмінність між буттям речей та існуванням різних якостей, властивостей або станів речей?

Хома Аквінський (1225 – 1274)

...Первинна суть із потреби має бути цілком актуальною і не допускати в собі нічого потенційного. Правда, коли один і той же предмет переходить із потенційного стану в актуальний, за часом потенція передує в ньому акту; проте сутнісно акт передує потенції, бо потенційно суще може перейти в актуальний стан лише за допомогою актуально суцього.

...Ми вважаємо Бога першоосновою не в матеріальному сенсі, але в сенсі вироблювальної причини; і в такій якості він повинен володіти найвищою досконалістю. Якщо матерія, оскільки вона є такою, матеріальна, то рушійний початок, оскільки він є таким, актуальний. Звідси діючій першооснові слід бути найвищою мірою актуальною і тому найвищою мірою досконалою. Адже досконалість предмета визначається в міру його актуальності; досконалим називають те, що не має ніякої недостатності в тому роді, в якому воно досконале.

...Далі слід сказати, що якщо вічність є мірою перебування, тією мірою, в якій предмет віддаляється від перебування в бутті, він віддаляється і від вічності. У ході цього деякі предмети настільки відділяються від стійкого перебування, що їх буття схильне до змін або полягає в зміні, і такі предмети мають своєю мірою час; такі усілякі рухи, а також буття тлінних речей. Проте інші предмети менш віддаляються від стійкого перебування, так що їх буття не полягає в зміні і не схильне до неї; усе ж і вони мають зміни скороминушого порядку, або в акті, або в потенції. Так, очевидно, беруть участь небесні тіла, субстанційне буття яких незмінне, але які сполучають цю незмінність із змінами відносно місця. Те ж саме виявляється і відносно ангелів, буття яких незмінне в тому, що стосується їх єства, але схильне до змін у тому, що стосується їх обрання, а також їх інтелектів, станів і положень у просторі. Такі предмети мають своєю мірою століття, яке займає проміжне положення між вічністю і часом [160].

Питання до тексту

1. У якому відношенні до буття Бога, на думку Хоми Аквінського, знаходиться буття інших феноменів – від ангелів і небесних тіл до простих предметів?

2. Якими уявленнями про різновиди і властивості буття збагачує Хома Аквінський субстанційний підхід?

Д. Юм (1711 – 1776)

Немає такого враження або такої ідеї будь-якого роду, які не усвідомлювалися і не згадувалися б нами, і яких ми не представляли б існуючими: очевидно, що з такої свідомості і виникає найбільш досконала ідея буття і упевненість у ньому. Виходячи з цього, ми можемо сформулювати

наступну дилему, найяснішу і переконливішу, яку тільки можна собі уявити: оскільки ми ніколи не згадуємо жодного враження і жодної ідеї, не приписуючи їм існування, а значить – ідея існування повинна або походити від виразного враження, сполученого з кожним сприйняттям або з кожним об'єктом нашої думки, або бути тотожною самій ідеї сприйняття або об'єкта.

Оскільки ця дилема є очевидним наслідком принципу, що свідчить, що кожна ідея походить від схожого з нею враження, то наш вибір між обома положеннями дилеми не може бути сумнівним. Не лише немає такого виразного враження, яке супроводжувало б кожне враження і кожену ідею, але я не думаю, щоб існували взагалі два виразні враження, які були б сполучені нерозривно. Хоча деякі відчуття і можуть бути тимчасово сполучені, ми незабаром помічаємо, що вони допускають розподіл і можуть бути дані окремо. Через це, хоча кожне враження і кожна ідея, які ми тільки пам'ятаємо, розглядаються як існуючі, проте ідея існування не походить від якого-небудь окремого враження.

Отже, ідея існування тотожна ідеї того, що ми уявляємо як існуюче. Просто думати про яку-небудь річ і думати про неї як про існуючу досконале одне і те ж. Ідея існування, приєднана до ідеї якого-небудь об'єкта, нічого до неї не додає. Щоб ми не уявляли, ми уявляємо це як існуюче. Будь-яка ідея, яку б ми не утворили, є ідеєю деякого буття, а ідея деякого буття є будь-яка ідея, яку б не утворили [169].

Питання до тексту

1. Що, з точки зору Д. Юма, є буттям?
2. Який механізм виникнення в нашій свідомості ідеї буття (існування)? У чому полягає принципова відмінність формування ідеї буття від формування інших ідей?
3. Навіщо людському розуму необхідно приписувати кожній речі ідею існування?

Тести

1. Який розділ філософського знання займається пошуком вічних, незмінних принципів і засад буття:
  - а) фізика;
  - б) онтологія;

- в) метафізика;
- г) отологія;
- д) аксіологія?

2. Арістотель в одній зі своїх робіт пише, що є деяка наука, що досліджує суще як таке, а також те, що йому властиве саме по собі. Про яку науку йдеться:

- а) перша філософія;
- б) математика;
- в) друга філософія;
- г) теологія;
- д) етика?

3. Хто є автором принципу методичного сумніву:

- а) Б. Спіноза;
- б) Лейбніц Г. В.;
- в) Дунс Скотт;
- г) Р. Декарт;
- д) Е. Гуссерль?

4. Яка з філософських шкіл Стародавньої Індії розробляла метафізику "Я":

- а) вайшешика;
- б) санкх'я;
- в) йога;
- г) веданта;
- д) буддизм?

5. Кого традиційно називають "батьком" онтології:

- а) Анаксимандра;
- б) Парменіда;
- в) Геракліта;
- д) Арістотеля;
- в) Августина?

6. Хто вперше ввів поняття "онтологія":

- а) Х. Вольф;
- б) Р. Гокленіус;
- в) В. Соловйов;
- г) С. Франк;
- д) Р. Декарт?

7. Оберіть правильну дефініцію з таких визначень онтології:

а) онтологія – це вчення про можливе існування речей і подій;

б) онтологія – це вчення про буття;

в) онтологія – це вчення про сутності трансцендентного.

8. Яке з наведених тверджень є найбільш адекватною інтерпретацією категорії "буття":

а) буття – це Всесвіт;

б) буття – це матерія;

в) буття – це філософське поняття, яке позначає властивість існування;

г) буття – це єдність реального та можливого?

9. Яке з наведених визначень найбільш точно відображає зміст категорії "небуття":

а) небуття – це повна відсутність світу;

б) небуття – це поняття, що позначає явища і події, які існують тільки в можливості;

в) небуття – це категорія, що позначає властивість відсутності, нереальності?

10. Яка з наведених інтерпретацій синергетики є найбільш правильною:

а) синергетика – це наука про синтез матеріального і духовного;

б) синергетика – це наука про самоорганізацію;

в) синергетика – це наука про різні види енергії;

г) синергетика – це наука про загальний зв'язок і розвиток?

Питання для дискусії

1. Проблема буття в історії філософії. Розкрити сутність загальних підходів до проблеми буття, які існують у філософії (на прикладах основних філософських течій та напрямів, а також творчості видатних філософів).

2. Як за допомогою експерименту "Кіт Шредінгера" може ілюструватися проблема співвідношення буття і свідомості?

Література: [5; 15; 22; 25; 31; 45; 58; 73; 74; 78; 129; 130].

Тема 3. Природа і сутність людини як філософська проблема (філософська антропологія)

- 3.1. Специфіка філософського розгляду проблеми людини.
- 3.2. Біосоціальна природа людини.
- 3.3. Природа і сутність людини.
- 3.4. Індивід, індивідуальність, особистість.
- 3.5. Людина та практика.

Основні терміни

Антропоцентризм, людина, біологічний редукціонізм, біосоціальність, індивідуальність, креаціонізм, особистість, персоналізм, практика, феноменологічна редукція.

3.1. Проблема людини не є суто теоретичною; це практична, життєва проблема. У критичній ситуації людина кожного разу "вибирає" себе, вирішує питання про сенс свого існування. Як тільки вона перестає роздумувати про це, вона перетворюється на річ, застигає в певних межах, зростається з певною соціальною роллю.

Філософська антропологія – це філософське вчення про людину, її "сутність" і "природу". У спеціальному сенсі слова – це філософська дисципліна, що розвивалася в 1920 – 1950-рр і подана творчістю М. Шелера, А. Гелена, Х. Плеснера, Е. Ротхакера, М. Ландмана та ін. На відміну від інших наук, які вивчають окремі прояви людини (біологічні, психологічні, соціальні та інше), завданням філософської антропології є створення цілісного філософського образу людини.

В історії філософії практично неможливо знайти філософа, філософську школу або напрям, які не зверталися б до людини, до прямого чи опосередкованого аналізу різних сторін її матеріального і духовного буття. Багато філософських і релігійних систем бачили ключ до розуміння всього всесвіту саме в людині, розглядаючи її як мікрокосм, або малий Всесвіт, на противагу великому Всесвіту, або макрокосму.

3.2. Серед найбільш важливих проблем філософської антропології, слід назвати питання про співвідношення біологічного та соціального в людині.

Дуалістичний погляд на людину, що йде ще з доісторичних часів, полягає в тому, що людина розглядається як істота, що складається, з одного боку, з матеріального організму, а з іншого – з нематеріальної душі, яка є самостійною сутністю й управляє цим організмом. Моністична ж концепція, що підтримується більшістю сучасних учених, виходить із того, що психіка людини є результатом життєдіяльності нервових клітин головного мозку, тому в поясненні природи психічного немає причини виходити за межі матеріальних процесів.

Біологічне та соціальне складають структуру людини як цілісної системи. Співвідношення біологічного та соціального слід розуміти як супідрядність, у рамках якої соціальне відіграє пріоритетну, інтегративно-перетворюючу роль. Із формуванням мислення і мови почалося становлення виробничих, соціально-економічних відносин як особливого рівня організації матерії – соціального життя. Своєрідність соціального виду матеріальності полягає в тому, що вона, на відміну від природної матерії, не може існувати без свідомості. Тому суспільне буття, на відміну від природного, має не просто об'єктивний, а суб'єктно-об'єктний характер. Людина – це вищий рівень організації того виду матерії, яка усвідомлює саму себе.

3.3. Сутність людини виявляється в особливому характері предметної діяльності, у процесі якої відбувається взаємодія творчих сил людини з природним матеріалом і наявною соціально-економічною структурою. Реальний образ включає в себе не тільки її родову сутність, а й конкретно-історичне існування. Існування людини становить форму прояву її сутності.

У минулому столітті поняття "природа людини" або ототожнювалося з сутністю людини, або його потреба і зовсім ставилася під сумнів. Однак прогрес біологічних наук, вивчення нейронної структури мозку і геному людини змушують по-новому поглянути на це поняття. У центрі дискусій – питання про те, чи існує природа людини як щось структуроване та незмінне за умови впливів або ж має рухливий, пластичний характер. На думку Ф. Фукуями, природа людини – це сума поведінки і типових видових характеристик, обумовлених генетичними чинниками, а не чинниками середовища.

Не всі визнають правомірність поняття "сутність людини". Так, згідно з екзистенціалізмом, людина не має певної родової сутності, вона обирає її сама. К. Ясперс, уважав, що науки про людину, починаючи від

фізіології і закінчуючи соціологією, можуть давати знання про окремі аспекти людського буття, але вони не можуть проникнути в його потаємну суть, якою є *екзистенція*.

Зовсім інший погляд на сутність людини наведений у вченні неотомістів, що підкреслюють важливість категорії "сутність". Сутність людини вони вбачають у наявності безсмертної душі, яка не тільки живе і рухається в людському тілі, але й надає йому форму, створює його.

3.4. Крім понять "природа людини", що характеризує людину з боку "сущого", "сутність людини", що характеризує її з боку "належного", існує також поняття "особистість", що характеризує людину з позицій можливого. Поняття "індивід" і "індивідуальність", що припускають широке тлумачення, можуть бути застосовані не тільки до людини, поняття ж "особистість" завжди пов'язано з людиною як суспільною істотою, і тільки з нею. Індивід – це одиничний представник людського роду, окремо взята людина, безвідносно до її реальних антропологічних та соціальних особливостей. Народжене немовля – індивід, але він не є ще людською індивідуальністю. Індивід стає індивідуальністю в міру того, як він набуває відносної самостійності свого буття в суспільстві. *Особистість* – це динамічна, відносно стійка цілісна система інтелектуальних, соціально-культурних і морально-вольових якостей людини, виражених в індивідуальних особливостях її свідомості та діяльності. Хоча природну основу особистості утворюють її біологічні особливості, все ж таки визначальними факторами її розвитку (сутнісною підставою) є не її природні якості (наприклад, той чи інший тип вищої нервової діяльності), а якості соціально значущі. Для особистості характерні усвідомлення мотивів своєї поведінки, постійна робота свідомості і волі, спрямована на самореалізацію, розкриття індивідуальних здібностей.

3.5. Специфічно "людським" засобом відношення до світу (і, перш за все, до природи) є практика. *Практику* можна охарактеризувати як чуттєво-предметну діяльність, що спрямована на безпосереднє перетворення об'єктивної реальності відповідно до потреб суспільства.

Серед дуже важливих *форм практики* слід підкреслити такі:

матеріальне виробництво, перетворення природного буття людей;
суспільне виробництво, перетворення суспільного буття людей,
зміна існуючих соціальних відносин певними засобами: реформуванням, революціями, війнами та ін.;

науково-експериментальна діяльність – активна порівняно зі спостереженням діяльність, у процесі якої людина штучно створює умови, що дозволяють їй досліджувати конкретні властивості оточуючого світу, які її цікавлять.

Головними функціями практики у процесі пізнання виступають:

практика – джерело пізнання (усі знання визиваються до життя головним чином її потребами);

практика – основа пізнання (у процесі перетворення світу людина виявляє, досліджує нові властивості, сторони, глибше проникає у сутність явища);

практика – мета пізнання (пізнання здійснюється не заради цікавості, а для того, щоб спрямовувати та відповідним чином регулювати діяльність людей);

практика – критерій істини (дозволяє відокремити істину від омани).

Хрестоматія

М. Шелер (1874 – 1928)

Якщо і є філософське завдання, рішення якого наша епоха вимагає як ніколи терміново, так це завдання створення філософської антропології. Я маю на увазі фундаментальну науку про суть і сутнісну структуру людини; про її ставлення до царства природи (неорганічний світ, рослина, тварина) і до основи всіх речей; про її метафізичне сутнісне походження і її фізичну, психічну і духовну появу у світі; про сили і владу, яка рухає нею, і якою рухає вона; про основні напрями і закони її біологічного, психічного, духовно-історичного і соціального розвитку, їх сутнісні можливості. Тільки така антропологія могла б стати останньою філософською основою і в той же час точно визначити дослідницькі цілі всіх наук, які мають справу з предметом "людина", – природничонаукових і медичних, археологічних, етнологічних, історичних і соціальних наук, звичайної і еволюційної психології, а також характерології <...>.

Завдання філософської антропології – точно показати, як із основної структури людського буття випливають усі специфічні монополії, звершення і справи людини: мова, совість, інструменти, зброя, ідеї права і безправ'я, держава, керівництво, образотворчі функції мистецтва, міф, релігія, наука, історичність і громадськість <...>.

Головне питання філософської антропології – це те питання, про яке І. Кант ("Логіка") якось сказав, що в ньому сходяться усі основні філософські проблеми, а саме: "Що таке людина"? Уся докантовська метафізика Заходу намагалася досягти абсолютно суцього буття з боку космосу, в усілякому разі – виходячи з буття предмета. Кант у своїй критиці розуму (трансцендентальна діалектика) довів, що це – якраз неможливий захід. Він справедливо учив: будь-яке предметне буття як внутрішнього, так і зовнішнього світу слід спочатку співвіднести з людиною. Усі форми буття залежать від людини. Весь предметний світ і способи його буття не є "буття в собі", але є зустрічним нарисом, "зрізом" цього буття в собі, співвимірний загальній духовній і тілесній організації людини. І тільки виходячи з сутнісної будови людини, яку досліджує філософська антропологія, можна зробити висновок, виходячи з його духовних актів, що спочатку виникають із центру людини, – відносно істинних атрибутів вищої основи всіх речей <...>.

Адже абсурдно припускати незалежний від нас порядок ідей без того, хто його мислить; чи мислити реальність без "пориву", який її припускає. Ми вимушені віднести сфери буття, існуючі незалежно від людини, що короткочасно живе, до актів єдиного надіндивідуального духу, який має бути атрибутом первосущого, який діяльно проявляє себе в людині і з її допомогою зростає. Так само справа йде в усіх випадках, коли ми знаходимо цю залежність і одночасно – незалежність предметів від земної людини. Ми можемо також сказати: оскільки людина – це мікрокосм, тобто "світ у малому", оскільки всі сутнісні генерації буття – фізичне, хімічне, живе, духовне буття – зустрічаються і перетинаються в бутті людини, то на людині можна вивчати і вищу основу "великого світу", "макрокосмосу" <...>.

Також і духовна "особистість" людини – це не субстанціональна річ і не буття у формі предмета. Людина може активно збирати в собі особистість. Бо особистість є монархічно впорядкованою структурою духовних актів, яка є унікальною індивідуальною самоконцентрацією єдиного нескінченного духу, в якому корениться сутнісна структура об'єктивного світу. Але людина як інстинктивна і жива істота спочатку корениться також – в аналогічному сенсі – і в божественному пориві "природи" в Богові. Це єдність всіх людей, та й усього живого, в божественному пориві ми випробовуємо у великих рухах симпатії, любові, в усіх формах єднання з космосом.

Людина, таким чином, не копіює деякий існуючий або наявний ще до створення Богом "світ ідей" або провидіння – він спостерігач, співзасновник і втілювач ідеальної послідовності становлення, що стає у світовому процесі і в ньому самому. Людина є те єдине місце, в якому і за допомогою якого первосущє розуміє і пізнає себе [164].

Питання до тексту

1. Що таке філософська антропологія у М. Шелера? Які завдання покликана вирішувати ця філософська дисципліна? Яка власне людська якість робить можливою появу філософської антропології?

2. Яке положення у світі, згідно з М. Шелером, займає людина? Яка виключно людська властивість дозволяє людині займати вказане місце?

3. Знайдіть істотну відмінність у підходах до людини філософської антропології М. Шелера і "докантовській метафізиці Заходу", на яке вказує сам автор.

Вернадський В. І. (1863 – 1945)

Своєрідним, єдиним у своєму сенсі, відмінним і неповторюваним в інших небесних тілах постає перед нами образ Землі – її зображення в космосі, що вимальовується ззовні, з боку, з далечини нескінченних небесних просторів.

У образі Землі виявляється поверхня нашої планети, її біосфера, її зовнішня оболонка, що відмежовує її від космічного середовища.

Космічні випромінювання вічно і безперервно ллють на Землю потужний потік сил, надаючи абсолютно особливий, новий характер частинам планети, що межують із космічним простором.

Завдяки космічним випромінюванням біосфера набуває в усій своїй будові нових, незвичайних і невідомих для земної речовини властивостей, і що відображає її в космічному середовищі, образ Землі виявляє в цьому середовищі нову, змінену космічними силами картину земної поверхні.

Речовина біосфери завдяки ним пройнято енергією; воно стає активним; збирає і розподіляє у біосфері отриману у формі випромінювань енергію, перетворює її, врешті-решт, в енергію в земному середовищі, вільну, здатну виконувати роботу.

Завдяки цьому історія біосфери різко відмінна від історії інших частин планети, і її значення в планетному механізмі абсолютно виняткове. Вона в такій же, якщо не більшою мірою є створення Сонця, як і виявлення процесів Землі <...>.

По суті, біосфера може бути розглянута як область земної кори, зайнята трансформаторами, що перетворюють космічні випромінювання в дійсну земну енергію, – електричну, хімічну, механічну, теплову і т. д. <...>.

Біосфера – єдина область земної кори, зайнята життям. Тільки у ній, у тонкому зовнішньому шарі нашої планети, зосереджено життя; у ній знаходяться усі організми, завжди різкою, непрохідною межею відокремлені від нерухомої матерії, що оточує їх. Ніколи живий організм у ній не зароджується. Він, помираючи, живучи і руйнуючись, віддає їй свої атоми і безперервно бере їх з неї, але, охоплене життям, жива речовина завжди має свій початок у живому.

На земній поверхні немає хімічної сили, більш постійно діючої, а тому і могутнішої за своїми кінцевими наслідками, чим живі організми, узяті в цілому. І чим більш ми вивчаємо хімічні явища біосфери, тим більше ми переконуємося, що на ній немає випадків, де б вони були незалежні від життя. І так тривало протягом усієї геологічної історії.

Так, життя є великим, постійним і безперервним порушником хімічної відсталості поверхні нашої планети. Нею насправді визначається не тільки картина природи, що оточує нас, що створюється фарбами, формами, співтовариствами рослинних і тваринних організмів, працею і творчістю культурного людства, але її вплив йде глибше, проникає в грандіозніші хімічні процеси земної кори.

Немає жодної великої хімічної рівноваги в земній корі, в якій не проявився б основним чином вплив життя, що накладає незгладжувальний відбиток на всю хімію земної кори.

Життя не є, таким чином, зовнішнім випадковим явищем на земній поверхні. Воно найтіснішим чином пов'язане з будовою земної кори, входить у її механізм і в цьому механізмі виконує найважливіші функції, без яких він не міг б існувати <...>.

У біосфері існує велика геологічна, можливо, космічна сила, планетна дія якої зазвичай не береться до уваги в уявленнях про космос, представленнях наукових або таких, що мають наукову основу.

Ця сила, мабуть, не є проявом енергії або новою особливою її формою. Вона не може бути, в будь-якому разі, просто і ясно виражена у

формі відомих нам видів енергії. Однак процес дії цієї сили на течію земних енергетичних явищ глибокий та сильний і повинно мати відображення, хоча і менш сильне, але несумнівно і поза земною корою, в бутті самої планети.

Ця сила є розумом людини, спрямованою і організованою її волею як істоти громадської.

Прояв цієї сили в довікллі з'явився мільярди років тому вираженням єдності сукупності організмів – моноліту життя – "живої речовини", однією лише частиною якої є людство.

Але в останні століття людське суспільство все більше виокремлюється за своїм впливом на середовище, що оточує жива речовина. Це суспільство стає в біосфері, тобто у верхній оболонці нашої планети, єдиним у своєму роді агентом, могутність якого зростає з ходом часу зі швидкістю, що все збільшується. Воно одне змінює новим чином і зі зростаючою швидкістю структуру самих основ біосфери.

Воно стає усе більш незалежним від інших форм життя і еволюціонує до нового життєвого прояву <...>.

Історичний процес на наших очах докорінно змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас – усіх і кожного – та вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, узятє в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею, постає питання про перебудову біосфери на користь вільно мислячого людства як єдиного цілого.

Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є "ноосфера".

Ноосфера є нове геологічне явище на нашій планеті. У ній вперше людина стає найбільшою геологічною силою. Вона може і повинна перебудовувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудовувати докорінно порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються все більш і більш широкі творчі можливості. І може бути, покоління моєї внучки вже наблизиться до їх розквіту. Що стосується настання ноосфери, то емпіричні результати такого "незрозумілого" процесу ми бачимо довкола нас на кожному кроці. Мінералогічна рідкість – самородне залізо – виробляється тепер у мільярдах тонн. Самородний алюміній, що ніколи не існував на нашій планеті, виробляється тепер у будь-яких кількостях. Те ж саме має місце щодо майже незліченної безлічі новостворюваних на нашій планеті штучних хімічних сполук (біогенних "культурних"

мінералів). Маса таких штучних мінералів безперервно зростає. Крім того, людиною створюються нові види і раси тварин і рослин. У майбутньому нам уявляються як можливі казкові мріяння: людина прагне вийти за межі своєї планети в космічний простір. І ймовірно, вийде...

Ноосфера – останнє з багатьох станів еволюції біосфери в геологічній історії – стан наших днів. Хід цього процесу тільки починає нами з'ясовуватися з вивчення її геологічного минулого в деяких своїх аспектах.

Зараз ми переживаємо нову геологічну еволюційну зміну біосфери. Ми входимо в ноосферу. Ми вступаємо в неї – в новий стихійний біологічний процес – у грізний час, в епоху руйнівної світової війни. Але важливий для нас факт, що ідеали нашої демократії йдуть в унісон із стихійним геологічним процесам, із законами природи, відповідають ноосфері.

Тому можна дивитися на наше майбутнє упевнено. Воно в наших руках. Ми його не випустимо [51].

Питання до тексту

1. Що таке біосфера і ноосфера у Вернадського В. І.? Яким чином пов'язані біосфера і ноосфера?
2. Якими природно-біологічними і соціальними процесами пояснює Вернадський В. І. виникнення ноосфери?
3. Яке значення для подальшої долі людства має виникнення ноосфери?

А. Камю (1913 – 1960)

Боги присудили Сізіфу піднімати величезний камінь на верхівку гори, звідки ця брила незмінно скочувалася вниз. У них були підстави вважати, що немає кари жахливіше, ніж даремна і безнадійна праця <...>.

Є різні думки про те, як Сізіф став вічним трудівником пекла. Йому докоряли передусім за легковажне ставлення до богів. Він розголошував їх секрети. Гомер розповідає також, що Сізіф закував у кайдани Смерть. Плутон не міг винести видовища свого спорожнілого і затихлого царства. Він послав бога війни, який визволив Смерть із рук її переможця.

Говорять також, що, помираючи, він вирішив випробувати любов дружини і наказав їй кинути його тіло на площі без поховання. Так Сізіф

виявився в пеклі. Обурившись такою непритаманною людинолюбству слухняністю, він отримав від Плутона дозвіл повернутися на землю, щоб покарати свою дружину. Але варто йому було знову побачити вигляд земного світу, відчувти воду, сонце, теплоту каменів і моря, як у нього зникло бажання повертатися у світ тіней. Нагадування, попередження і гнів богів були марними. Багато років він продовжував жити на березі затоки, де шуміло море і посміхалася земля. Було необхідним втручання богів, з'явився Меркурій, схопив Сізіфа за комір і сильцем потягнув до пекла, де його вже очікував камінь <...>.

Цей міф трагічний, оскільки його герой наділений свідомістю. Про яку кару могло б ітися, якби на кожному кроці його підтримувала надія на успіх? Сізіф... знає про нескінченність своєї сумної долі; про неї він думає під час спуску. Ясність бачення, яка має бути його мукою, перетворюється в його перемогу... істини, що крушать нас, відступають, як тільки ми розпізнаємо їх. Вони перетворюють долю на справу рук людини, справу, яка повинна вирішуватися серед людей...

У невловиму мить, коли Сізіф обертається і кидає погляд на прожиті життя, і, повернувшись до каменю, споглядає незв'язну послідовність дій, що стала його долею. Вона створена ним самим, сполучена в одне ціле його пам'яттю і скріплена смертю. Перекоаний в людському походженні усього людського, бажачий бачити знає, що ночі не буде кінця – сліпий продовжує шлях. І знову скочується камінь.

Я залишаю Сізіфа біля підніжжя його гори! Ноша завжди знайдеться. Але Сізіф учить вищій вірності, яка відкидає Богів і рухає камені. Він вважає, що все добре. Цей всесвіт, віднині позбавлений володаря, не здається йому ні безплідним, ні нікчемним. Кожна крупиця каменю, кожен відблиск руди на опівнічній горі складає для нього цілий світ. Однієї боротьби за вершину досить, щоб заповнити серце людини. Сізіфа слід уявляти собі щасливим [83].

Питання до тексту

1. У чому сенс того покарання, яке боги наклали на Сізіфа? Чи було воно, на ваш погляд, заслуженим?
2. Як поставився Сізіф до своєї долі? Чому, з точки зору А. Камю, "Сізіфа слід уявляти собі щасливим"?
3. У чому на прикладі Сізіфа бачить автор екзистенційне ставлення до світу? Чи згодні ви з його точкою зору?

Завдання

1. Чи справедлива альтернатива, згідно з якою або людина є тварина, оскільки походить від тварини, або людина із самого початку відрізняється від тварини, а тому у неї немає нічого спільного з твариною?

2. Як ви ставитесь до судження: "Людина виявляє, що, коли вона змінює своє ставлення до речей і до інших осіб, вони теж змінюються щодо неї"?

3. Чи правильно, що головна мета філософії є пізнання суті людини?

4. Чи правий Сократ, коли сказав, що до тих пір, поки людина не пізнає себе, вона не може пізнати суті решти світу?

5. Проаналізуйте наведені визначення сутності людини. Якою мірою вони розкривають зміст цього поняття:

а) "Людина – це істота політична" (Арістотель);

б) "Людина – це тварина, здатна виготовляти знаряддя праці (Б. Франклін);

в) "Людина – не статистичний центр світу, як вона довго вважала, а вісь і вершина еволюції" (П. Тейяр де Шарден)?

6. Оберіть правильну відповідь на питання про співвідношення понять "людина" та "особистість":

а) людина і особистість – це тотожні поняття;

б) людина – це антропологічне поняття, а особистість – соціальне;

в) людина стає особистістю, коли оволодіває культурою і мораллю;

г) головною властивістю особистості є те, що у неї є світогляд і самосвідомість;

д) особистість – це суспільно розвинена людина.

7. Яке співвідношення між поняттями "людина", "особистість", "індивід", "індивідуальність"?

8. Проаналізуйте ці висловлювання:

а) "Жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна" (Ленін В. І.);

б) "Немає такого вчинку, який не зачіпав би іншу людину... Абсолютних особистостей не існує. Той, хто відчужується від спільноти, завдає їй збитку. Той, хто сумний, засмучує інших" (А. Сент-Екзюпері).

9. Як ви розумієте свободу особистості? Які обов'язки особистості перед суспільством і суспільства перед особистістю? Які соціально-економічні і політичні підвалини свободи особистості в суспільстві?

10. Дайте порівняльну характеристику наведених далі визначень особистості:

а) особистість – це соціальна істота;

б) особистість – це завжди конкретна людина в єдності усіх її психологічних якостей та сили, що спрямовує її практичну діяльність;

в) особистість – це людина, яка виокремила в процесі суспільних відносин своє "я" із "не-я", усвідомила своє взаємовідношення з "не-я" та активно вплинула на "не-я" в процесі своєї свідомої цілеспрямованої діяльності;

г) особистість – це органічна єдність біологічної та соціальної еволюції;

д) поняття "особистість" тотожне поняттю "Я".

Питання для дискусії

1. Наведіть приклади того, як природа впливає на прогрес людства і як вона сприяє нерівномірному розвитку окремих людських спільнот.

2. Проблема ставлення людини до живого. Життя як цінність.

Література: [11; 12; 14 – 16; 31; 33; 43; 45; 162 – 164].

Тема 4. Філософія свідомості

4.1. Основні філософські концепції походження свідомості.

4.2. Свідомість і самосвідомість.

4.3. Проблема несвідомого.

4.4. Проблеми свідомості у сучасній філософії

На долю людського розуму в одному із видів його пізнання випала дивна доля: його дістають питання, від яких він не може ухилитися, оскільки вони нав'язані йому його власною природою; але в той же час він не може відповісти на них, оскільки вони переважають всі його можливості.

I. Кант

Основні терміни

Біхевіоризм, відображення, дуалізм, естетична свідомість, несвідоме, самосвідомість, свідомість.

4.1. *Свідомість* – це фундаментальне поняття філософії, психології, соціології, котре у контексті суб'єкт-об'єктної опозиції протистоїть поняттю *буття* (як суб'єктивне – об'єктивному). Забезпечує людині можливості виробляти узагальнені знання про зв'язки, відношення, закономірності світу, ставити цілі, розробляти плани, регулювати та контролювати емоції та предметно-практичні відносини з реальністю, спрямовувати волю, визначати ціннісні орієнтири і творчо перетворювати умови свого існування. Визначає спроможність суб'єкта виокремлювати себе з-під оточення, надавати собі звіт про свої власні дії (рефлексія).

Проблема свідомості є однією з найважливіших у філософії. Розуміння "природи" свідомості залежить від рішення питання про співвідношення матеріального та ідеального. В уявленні матеріалістів свідомість є здатністю відображати дійсність в ідеальних формах. У рамках матеріалістичної філософської традиції головною характеристикою свідомості визнається властивість відображення: вплив одного явища на інше; у ході цього відтворюються ті чи інші риси зовнішності, функцій або структури першого у другому, трансформовані середовищем, у якому відбувається взаємодія. Ідеалісти ж розглядають її як самостійну сутність, яка створює весь навколишній світ.

Гармонійність співвідношення буття та свідомості відстоює так званий антропний принцип (від грецьк. *anthropos* – людина). У загальних рисах він сформульований ще в античній філософії, у Новий час його зміст розкрито у картезіанстві. Антропний принцип вказує: ми існуємо, отже, якщо в результаті дослідження ми отримали світ, який суперечить факту нашого існування, це дослідження не було правильним. Проте цей принцип припускає як наукову, так і релігійну інтерпретацію. Перша передбачає, що на певному стані еволюції природи з'явився розум, який її спостерігає. Релігійне тлумачення пов'язане з вірою у Творця, який спроектував світ, що відповідає потребам людини.

Структурними компонентами свідомості є пам'ять, мислення, ідеї. Передумовою її виникнення можна вважати практику, труд (свідомість забезпечує можливість цілеспрямованої діяльності). Цікавим є питання про значення мови для розвитку свідомості. Вважають, що процеси становлення мови та свідомості не можна відокремити один від одного.

4.2. Предметом свідомості є не тільки зовнішній світ, але й сам суб'єкт, її носій. Тому важливим компонентом свідомості є *самосвідомість*, тобто усвідомлення людиною власних думок, почуттів, діяльності, потреб

тощо. У філософії Нового часу поняття свідомості іноді фактично ототожнюється із саморефлексією, а самоусвідомлення стає єдиним достовірним знанням, початком реконструкції себе та світу. Протилежна точка зору передбачає, що самосвідомість є підсумком пізнавальних процедур, оскільки людина сприймає себе, виходячи з уявлень про світ та інших людей (марксизм, екзистенціалізм, постмодернізм).

Самосвідомість визначає процеси самопізнання, самоідентифікації (віднесення себе до певної соціальної групи), самовизначення.

4.3. Проте психіка ("душа") людини включає в себе не тільки свідомість. Завдяки зусиллям З. Фрейда класичне ототожнення свідомого та психічного стало виглядати сумнівним. Іншою складовою виступає *несвідоме*, що об'єднує всі психічні акти, які виключають рефлексію. Проблема несвідомого гостро поставлена психоаналізом (З. Фрейд, К. Юнг, К. Хорні, Е. Фромм та інші), де йому відводиться місце найвпливовішого фактору в поведінці людини. Між свідомим та несвідомим відбувається обмін: усвідомлене витісняється, а існуюче у глибині психіки може ставати формами свідомості (сновидіння, помилки та ін.). К. Юнг вказував на необхідність "поширення свідомості", вивчення глибинних рівнів "Я" людини для її духовного здоров'я.

Проте треба підкреслити, що саме свідомість дозволяє людині піднятися не тільки над обставинами, а й над вимогами власних інстинктів і бажань. Це один з аспектів, який пов'язує проблему свідомості з проблемою людської свободи.

4.4. Дослідження свідомості – це завдання, яке вирішують не тільки гуманітарні дисципліни, але і такі природознавчі науки, як фізіологія, нейропсихологія, психоендокринологія, кібернетика і навіть фізика. Традиційний шлях природознавчого аналізу свідомості полягає в дослідженні діяльності мозку за допомогою електронних засобів та новітніх методів. Фахівці з інформатики, когнітології, когнітивної психології прагнуть моделювати окремі функції мислення, використовуючи мікропроцесори, комп'ютерні томографи. Утворюються складні нежорсткі моделі, які здатні на незапрограмовані дії. Проте свідомість неможливо обмежувати індивідуальними рамками. Гуманітарні дисципліни вивчають міфологічні та релігійні метафори, шляхи, якими свідомість проявляє чи об'єктивує себе у соціокультурній площині. Проблеми осмислення природи та сутності свідомості є одними із найдавніших та найтрадиційніших для філософії; власне, саме існування філософії значною мірою пов'язане із цією темою.

Переосмислення у філософії тих чи інших теоретичних концептів, особливо фундаментальних, завжди має певні наслідки для розвитку культури. Сьогодні наслідки ці руйнівні і навіть трагічні для культури і для буття людини. Експансія природничих наук в область гуманітарного знання, яка почалася в середині ХХ ст. приносить свої плоди і в галузі філософії. Складаються цілі наукові напрями, які своєю науковістю явно чи не явно принижують не лише філософське мислення, а й сутність людського буття в цілому.

У підсумку сучасний теоретичний дискурс із проблеми свідомості, спираючись на досягнення західних природничих наук, зробив крок у бік натуралістичних концепцій. Незважаючи на те, що філософські витoki натуралізму були закладені ще в філософії Р. Декарта, як міждисциплінарний напрям він став розвиватися на Заході в першій половині ХХ ст. Активним поштовхом до розвитку натуралістичних концепцій свідомості стали досягнення нейрофізіології, клітинної фізіології, інформаційних технологій. Теоретичним ядром натуралістичних концепцій свідомості стала нейробиологія – міждисциплінарна наука, яка вивчає нейронні зв'язки в організмі тварини та людини. Теоретико-методологічна основа натуралізму полягає в такому: свідомість є природним феноменом, отже, може бути вивчена науковими методами подібно до того, як вивчаються фізичні об'єкти. Свідомість може бути перевірена емпіричним шляхом – через вивчення нейронних зв'язків у корі головного мозку. Свідомість – це такий же фізичний об'єкт, як і тіло. У ході цього натуралізм заперечує трансцендентні основи людського буття: існування душі, ентелехії, свободи волі.

Проблема свідомості в сучасній науці залишається невирішеною, оскільки натуралізм не в змозі пояснити природу свідомості і багато його положення є спірними. По-друге, прагнення пояснити природу свідомості беруть на себе псевдонаукові концепції, зокрема неоезотерика, яка не дає жодної якісно нової інтерпретації або нового пояснення феномена свідомості. Проблема свідомості не вирішена, тому, коли пройде мода на механіцизм і натуралізм, філософія або повернеться до своїх витоків, тобто стане гегелівською і метафізичною, або опуститься на рівень грубих інтерпретацій людського існування, зробивши інверсію в первісні теоретичні реконструкції, а це означає, що вона перестане бути філософією.

Хрестоматія

Д. Деннет (нар. 1942 р.)

Свідомість здається менш загадковою, коли зрозуміло, як її можна було б скласти з частин і як вона все ще на цих частинах ґрунтується. Гола людська свідомість – без паперу й олівця, без мови, зіставляються записи і створюються схеми – це, насамперед, щось небачене для нас. Кожна людська свідомість, на яку ви коли-небудь звертали увагу, включаючи, зокрема, і вашу власну, розглянута вами "зсередини", – це не тільки продукт природного відбору, але і результат культурного пере-конструювання величезних масштабів. Легко зрозуміти, чому свідомість здається загадковою для того, хто не має уявлення про всі її складові частини і про те, як вони створювалися. Кожна частина має довгу історію свого конструювання, іноді довжиною в мільйони років. До того, як з'явилися мислячі істоти, існували створіння, що володіють грубою "механічною" інтенціональністю; вони були простими пристроями стеження і розпізнавання, що не мали жодного уявлення проте, що вони роблять і чому. Але вони добре впоралися зі своїми завданнями. Ці пристрої відстежували об'єкти, майже безпомилково реагуючи на відхилення і повороти в їх русі, здебільшого тримаючи об'єкти "на прицілі" і дуже рідко збиваючись під час виконання свого завдання. Можна сказати, що протягом набагато більших відрізків часу конструкції цих пристроїв також щось відстежували: осіб протилежної статі або здобич, а щось абстрактне – незакріплені раціональні підстави своєї діяльності. Зі зміною навколишнього середовища змінювалися і конструкції пристроїв із урахуванням нових умов, продовжуючи забезпечувати своїх власників усім необхідним і не звалюючи на них тягар роздумів. Ці істоти полювали, але не думали, що вони полюють, рятувалися втечею, але не думали, що рятуються втечею. У них було необхідне їм знання-як. Знання – це різновид мудрості або корисної інформації, але не репрезентації знань. Потім деякі істоти почали вдосконалювати ту частину навколишнього середовища, яку було найлегше контролювати, розставляючи мітки як усередині, так і зовні, вивантажуючи вирішення завдань у світ і в інші частини свого мозку. Вони почали створювати і використовувати подання (даних), але не знали, що роблять це. Їм і не потрібно було це знати. Чи слід нам називати цей вид мимовільного використання уявлень "мисленням"? Якщо так, то ми

мали б визнати, що ці істоти мислили, але не знали, що вони мислять! Неусвідомлюване мислення – любителям "парадоксальних" формулювань такий вислів міг би сподобатися, але буде правильніше сказати, що це була розумна, але машинальна поведінка, оскільки вона була не тільки нерефлексивною, але й не рефлексивною. Ми, люди, здійснюємо багато розумних дій механічно. Ми чистимо зуби, зав'язуємо шнурки на черевиках, ведемо автомобіль і навіть відповідаємо на питання не думаючи. Але більшість цих наших дій відрізняються від дій інших істот, тому що ми можемо думати про дії, а інші істоти не можуть думати таким же чином про свої розумні, але машинальні дії. Звичайно, багато з наших механічних дій, наприклад водіння машини, ми можемо виконувати не думаючи тільки після довгого періоду конструктивних розробок, які були повністю усвідомленими. Як це досягається? Удосконалення, які ми вносимо в свій мозок, навчаючись мові, дозволяють нам розбирати, згадувати, повторювати, перепланувати наші дії, перетворюючи тим самим мозок у щось на зразок ехокамери, в якій можуть "зависати" і ставати самостійними об'єктами процеси, інакше протікають непоміченими. Ті з них, які залишаються там найдовше, набуваючи в результаті вплив, ми називаємо нашими усвідомленими думками. Уявні змісту стають усвідомленими не завдяки попаданню в якусь особливу камеру в мозку і не завдяки перетворенню в якусь привілейовану і таємничу сутність, але в результаті перемоги в боротьбі з іншими уявними змістами за домінування в управлінні поведінкою, а, отже, і за надання довготривалого впливу – або, як ми неправильно говоримо, за те, щоб "залишитися в пам'яті". Оскільки ж ми розмовляємо, а розмова з самим собою – один із найважливіших видів нашої діяльності, то один із найбільш ефективних способів для уявного змісту знайти вплив – це отримати доступ до управління, заснованого на використанні мови.

Чи справді психіка інших істот дуже відрізняється від людської свідомості? Я хотів би, щоб ви уявили собі простий експеримент, про який, смію припустити, ви ніколи раніше не думали. Будь ласка, уявіть собі, досить детально, людину в білому халаті, яка підіймається вгору мотузкою, тримаючи в зубах червоне пластмасове відро. Вам буде нескладно це уявити. Чи може шимпанзе виконати таке ж уявне завдання? Не знаю. Я вибрав у якості складових частин людину, мотузку, підйом вгору, відро, зуби, тобто звичні об'єкти в перцептуальному і поведінковому світі піддослідного шимпанзе. Я впевнений, що шимпанзе може не тільки сприймати

такі речі, але і сприймати їх як людина, наприклад, відро. Тоді я допускаю, що в деякому мінімальному значенні шимпанзе має поняття людини, мотузки, відра (але, ймовірно, не має понять лобстера, Лімерик і юриста). Моє питання: що може шимпанзе робити зі своїми поняттями? Ще під час Першої світової війни німецький психолог Вольфганг Келер поставив кілька знаменитих експериментів із шимпанзе з тим, щоб дізнатися, якого роду завдання вони можуть вирішувати за допомогою мислення. Чи може шимпанзе збагнути і поставити кілька коробок у своїй клітці так, щоб дістати банани, що висять на недосяжній висоті під стелею? Подібним чином, чи може він зміркувати і зв'язати дві палиці в одну, досить довгу для того, щоб збити банани на підлогу? Згідно із загальноприйнятою думкою шимпанзе Келера справлялися з цими завданнями, але насправді дії тварин не вражають; одні з них вирішили ці завдання тільки після численних спроб, інші ж так і не прозріли. Наступні дослідження, включаючи і зовсім недавні, проведені набагато більш майстерно, все ж не дали відповіді на це удаване просте питання про те, що можуть думати шимпанзе, якщо їх забезпечити всіма необхідними підказками. Але давайте припустимо поки, що експерименти Келера, як це прийнято вважати, насправді дали відповідь на це питання, тобто шимпанзе дійсно може знайти рішення для простого завдання такого роду за умови, що складові частини рішення знаходяться в полі його зору і готові для використання – для маніпулювання методом проб і помилок. Моє питання інше: чи може шимпанзе згадати складові частини рішення тоді, коли відсутні і не нагадують про себе своїм виглядом? Приводом для виконання розглянутої вправи послужила висловлена мною пропозиція. Я впевнений, що ви можете так само легко запропонувати собі щось подібне самі, а потім прийняти цю пропозицію, створюючи таким чином багато в чому нові уявні образи. До числа речей, які ми знаємо про себе, належить і те, що ми всі дуже любимо займати свою уяву детальними картинками того, що відповідає нашим інтересам на даний момент. У попередніх розділах я в загальних рисах описав, як працює психіка тварин, і з цього опису випливає, що шимпанзе не можуть виконувати подібні дії. Вони могли б випадково якось поєднати разом відповідні поняття (їх різновид понять), а потім їм, можливо, пощастило б звернути увагу на будь-які цікаві результати, але навіть це, я вважаю, перебуває за межами їхніх можливостей у процесі маніпулювання ресурсами [75].

Питання до тексту

1. Чи дійсно мова є активним агентом, формуючим наше буття і що саме в мові ми створюємо себе і свою свідомість?
2. Чим психіка інших істот відрізняється від людської свідомості?

С. Пріст (нар. 1950 р.)

Сказати, що щось є свідомістю, це означає сказати, що воно має здатність мислити. Володіння здатністю до мислення рівною мірою логічно необхідне і логічно достатнє для того, щоб бути свідомістю, тому якщо існує деяка річ *X* і вона має здатність до мислення, то з цього логічно випливає, що існує, принаймні, одна свідомість. Якщо ж існує якась річ *X* і вона не має здатності до мислення, тоді з цього логічно випливає, що *X* не є свідомістю. Я вважаю, що обидві фрази "*X* є свідомість" і "*X* володіє свідомістю" мають сенс, причому один і той же. Сказати "*X* є свідомість" означає сказати, що *X* має здатність до мислення, і сказати "*X* володіє свідомістю" означає сказати те ж саме.

Якщо щось мислить, тоді логічно випливає, що воно є свідомістю, бо було б протиріччям стверджувати, що щось мислить, але не має здатності до мислення. Проте не є необхідним, щоб щось мислило або було мисленням для того, щоб бути свідомістю, оскільки твердження, що щось має здатність до мислення, але не мислить, не містить суперечності. З цього випливає, що щось, чим би воно не було, буде свідомістю, якщо воно має здатність до мислення. Тоді може виявитися, що найрізноманітніші види речей здатні до мислення. Якщо Бог може мислити, тоді Бог є свідомістю; якщо комп'ютери можуть мислити, тоді вони є свідомістю; якщо душі можуть мислити, тоді вони є свідомістю. У разі людських істот і, без сумніву, вищих тварин відповіддю на питання "Що таке свідомість?" буде: свідомість є мозок. Я стверджую, що це емпірична і випадкова, а не апіорна і необхідна істина.

Те, що в нашому випадку свідомість є мозком, є емпірична істина, бо це може вирішуватися шляхом звернення до досвіду. Якщо у людини пошкоджена частина мозку, то може бути частково пошкоджена і його здатність мислити (наприклад, деякі пошкодження мозку призводять до амнезії, ослаблення здатності пам'яті). Емпірично про ослаблення здатності до мислення можна дізнатися двома шляхами: за допомогою

інтроспекції від першої особи, здійснюваної самим суб'єктом, і спостереженнями за поведінкою іншого від третьої особи (включаючи експериментальні спостереження). Тією мірою, в якій положення "свідомість є мозок" схильне до емпіричної фальсифікації, наприклад, шляхом заміни мозкової тканини неорганічними матеріалами або справжнім досвідом поза тілом, я готовий відмовитися від нього. Незважаючи на це, свідомість, на перший погляд, усе ж є мозком.

Те, що свідомість є мозком, не є апіорною істиною, бо те, що має здатність мислити, не може бути виявлено суто інтелектуальними засобами. Справді, апіорі взагалі не можна встановити, що існує який-небудь мозок. Апіорі наші черепи взагалі могли б бути порожніми. Те, що свідомість є мозком, є емпіричною істиною, але апіорі не можна виключити того, що деякі інші об'єкти, крім мозку, також є свідомістю. Те, що свідомість є мозок, не є і необхідною істиною. Необхідною ж істиною виявляється те, що свідомість є все, що має здатність мислити, але у ході цього аж ніяк не є необхідною істиною те, що саме мозок володіє даною здатністю. Отже, твердження "свідомість є мозок" не є необхідно істинним, навіть якщо істинно, що наші свідомості – мозок.

А зараз я хотів би зробити радикальне припущення: свідомості не існує. Різні види досвіду, зрозуміло, існують, але як тільки ми перерахуємо всі види досвіду, які має людина, то слово "свідомість" вже не буде схоплювати абсолютно нічого. Свідомість є ніщо крім досвіду. Для цього твердження у мене є три підстави. По-перше, це емпірична економія: всі відомі феноменологічні факти про нас самих можуть бути адекватно схоплені шляхом згадки одного лише досвіду. По-друге, тягар повинен лягати на захисника свідомості, який має довести, що вона існує. По-третє, на мій погляд, можна дати пояснення двом відомим фактам щодо свідомості – це його ефемерна і невидима природа, а також невимовність даного поняття. Обидва вони пояснюються тим фактом, що немає такої речі, як свідомість. З цього логічно випливає, що більше немає необхідності в будь-яких філософських проблемах відносин між свідомістю і мозком. Ця версія проблеми свідомості і тіла вирішена [125].

Питання до тексту

1. Яка, на вашу думку, природа свідомості за С. Прістом?
2. Чому, на думку дослідника, свідомості взагалі не існує?

Г. Райл (1900 – 1976)

...Офіційне вчення, засновником якого виступив Декарт, у загальних рисах виглядає таким чином. За винятком (вельми сумнівним) недоумкуватих і немовлят, кожна людська істота має тіло і розум. Людські тіла протяжні і підпорядковані механічним законам, які керують рухами всіх тіл у просторі. Тілесні процеси і стани можуть бути відслідковані стороннім спостерігачем.

У той же час свідомості не перебувають у просторі, а їх діяльність не підкоряється законам механіки. Робота відбувається в одній свідомості, що не видна іншим спостерігачам, її існування приватне. Тільки я один можу мати безпосереднє знання про стани і процеси, що відбуваються в моїй свідомості. Людина, таким чином, проживає дві паралельні історії: одну, що складається з усього, що відбувається з тілом і всередині нього, та іншу, яка складається з того, що відбувається з її свідомістю і всередині неї. Одну – публічну, іншу – приватну. Події першої історії є подіями фізичного світу, ті ж, що складають другу, є подіями ментального світу.

Така офіційна теорія. ... Вона абсолютно помилкова, причому помилкова не в деталях, а в самих своїх принципах. Це не просто зібрання приватних помилок. Це одна велика помилка, і помилка особливого роду. А саме, це – категоріальна помилка. Теорія подає факти ментального життя так, як якщо б вони належали до одного логічного типу або категорії (або ж до ряду типів і категорій), у той час, як насправді вони належать до зовсім іншого. Отже, ця догма є філософським міфом.

Категоріальні помилки, що мають теоретичний інтерес, є по суті тими, які робляться людьми цілком компетентними в роботі з поняттями, принаймні, у звичних для них ситуаціях. І, тим не менш, в абстрактному мисленні вони вперто відносять ці поняття до тих логічних типів, до яких вони не належать. Прикладом подібної помилки слугує така історія. Студент факультету політології засвоїв основні відмінності між британською, французькою та американською конституціями. Він також вивчив відмінності і зв'язки між Кабінетом, Парламентом, усілякими міністерствами, судовою системою і англіканською церквою. Але у його, як і раніше, виникають складнощі у питаннях про зв'язки між англіканською церквою, міністерством внутрішніх справ і британською конституцією. І це тому, що якщо церква і міністерство внутрішніх справ є установами, то британська конституція не є ще однією установою в цьому ж сенсі слова. Міжінституційні

відносини, наявність яких між церквою і міністерством внутрішніх справ можуть бути підтверджені або відкинуті, не можуть бути підтверджені або відкинуті між ними обома і британською конституцією. "Британська конституція" не є терміном того ж логічного типу, що й "міністерство внутрішніх справ" або "англіканська церква". Дещо схожим чином Джон Доу може бути незнайомцем, родичем, другом або ворогом Річарду Роу. Але він не може бути ні в одному з цих стосунків зі "середньостатистичним платником податків". Джон Доу знає, як витягти сенс із певного роду розмов про середньостатистичного платника податків, але важко сказати, чому він не може зустрітися з ним на вулиці точно так само, як він зустрічається з Річардом Роу [126].

Питання до тексту

1. Які дві паралельні історії, за думкою автора, проживає людина?
2. У чому сутність категоріальної помилки?

Тести

Тести можуть мати декілька відповідей.

1. Свідомість розглядається як властивість високоорганізованої матерії у філософському напрямі:

а) об'єктивний ідеалізм;	б) екзистенціалізм;
в) суб'єктивний ідеалізм;	г) томізм.
д) діалектичний матеріалізм;	

2. "Несвідоме" в сучасній філософії – це:

а) явища і процеси в психіці людини, які нею не усвідомлюються, але впливають на її поведінку;

- б) рефлексорні процеси в організмі людини;
- в) досвід, що не піддається логічному аналізу;
- г) таке, яке властиве лише окремій людині;
- д) суспільне, соціальне в особистості.

3. Установіть послідовність виникнення трактувань свідомості:

- а) свідомість – функція мозку з відображення дійсності;
- б) свідомість – божий дар;
- в) свідомість – властивість людського організму;
- г) свідомість – душа.

4. Філософське поняття рефлексії належить до феномена:

- а) емпіричного пізнання;
- б) логічного пізнання;
- в) інтуїтивного пізнання;
- г) самосвідомості;
- д) підсвідомості.

5. Розкрийте особливості і взаємозв'язок понять:

- а) психіка;
- б) свідомість;
- в) душа;
- г) духовність.

6. Предметність людської свідомості можна визначити як:

- а) здатність людської свідомості вибудовувати свій зміст із опорою на ідеальні системи визначень (чи відліку);
- б) здатність людської свідомості у полі свого інтелектуального споглядання мати завершені, еталонні виміри суцього;
- в) характеристику людської свідомості, яка пов'язана із її здатністю подумки вибудовувати образи.

7. Субстанційна концепція походження свідомості подає:

- а) свідомість як конкретне, на рівні людини виявлення вихідної за-сади світу – духу, або ідеї, або світового розуму;
- б) людську свідомість як один із проявів інформаційних процесів;
- в) свідомість людини як божий дар.

8. Предметність людської свідомості можна визначити як:

- а) здатність людської свідомості вибудовувати свій зміст із опорою на ідеальні системи визначень (чи відліку);
- б) здатність людської свідомості у полі свого інтелектуального споглядання мати завершені, еталонні виміри суцього;
- в) характеристику людської свідомості, яка пов'язана із її здатністю подумки вибудовувати образи.

Питання для дискусії

1. Як відомо, активність свідомості виражається як у формі внутрішнього напруження свідомості (сила думки, почуттів, волі), так і у формі зовнішнього її прояву (діяльності). Наведіть приклади, що підтверджують вищеназвані форми активності свідомості.

2. Виникнення і розвиток свідомості обумовлюється біологічними, психічними, психофізіологічними і соціальними чинниками. Однак і в сучасному розвиненому суспільстві з'являються "діти" і "Мауглі". Які, на вашу думку, основні причини їх появи?

Література: [28; 75; 123; 125; 126].

Тема 5. Пізнання як предмет філософського аналізу

5.1. Психофізична проблема та теорія пізнання.

5.2. Основні підходи, принципи та концепції сучасної гносеології.

5.3. Чуттєві, раціональні та інтуїтивні аспекти та компоненти процесу пізнання.

5.4. Наука та наукове знання. Основні положення сучасної епістемології.

5.5. Наука як основа буття сучасної (техногенної) цивілізації.

Основні терміни

Гносеологія, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, агностицизм, відчуття, сприйняття, уявлення, поняття, судження, практика, епістемологія, істина.

5.1. Пізнання – це процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Теорія пізнання – **гносеологія** – досліджує цілий ряд питань, що стосуються пізнавальної діяльності людини в її загальних характеристиках. Базові гносеологічні принципи філософа визначаються, як правило, його ціннісними установками, онтологічними уявленнями, стійкою системою переконань і вірувань, саме тому в філософії склалися різні, часто протилежні гносеологічні позиції. Головною для гносеології є проблема можливості загального пізнання світу. Розглядаючи її, філософи висловлюють своє ставлення до істини і відповідають на питання чи існує принципіально непізнане, чи є пізнання відображенням об'єктивного світу.

Філософів завжди хвилювала проблема пізнавального ставлення людини до дійсності. Вони шукали відповіді на питання: які закономірності пізнавальної діяльності людини; які її можливості та здібності; які передумови, засоби та форми пізнання; які умови й критерії його істинності й достовірності. Але головними у філософії були і є питання про відношення знання про світ до власне світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності?

На останнє питання існували в минулому й існують сьогодні різні відповіді. Так, своєрідну точку зору захищає філософський напрям, що

відомий як *агностицизм*. Поняття агностицизму введено англійським природознавцем Томасом Гекслі. Агностицизм (від грецьк. "а" – не, "гносис" – знання), – це філософське вчення, яке заперечує цілком або частково можливість достовірного пізнання сутності дійсності. Проте помилковим є уявлення про агностицизм як про вчення, яке заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища або про власні відчуття. Головною ознакою агностицизму є заперечення можливості пізнання саме сутності дійсності, яка прихована за видимістю.

5.2. Проблема структури процесу пізнання конкретизується у питаннях про те, що є суб'єктом та об'єктом пізнання, в чому специфіка суб'єкта та об'єкта пізнання в природничих і гуманітарних науках. Які ж *основні положення і принципи* філософської теорії пізнання? Якщо коротко сформулювати ці принципи, то вони зводяться до такого: теорія пізнання – це теорія про *закономірності правильного відображення* у свідомості людини зовнішнього світу і його законів, це вища форма відображення дійсності. Сам процес відображення, який здійснюється у практичній діяльності людини, є здатністю людського мозку відтворювати у певній ідеальній формі і до певної міри повноти і точності існуючі поза ним об'єкти, їх властивості, якості зв'язку і відносини.

Такими ідеальними формами, розумовими образами є поняття, судження і умовиводи, які виражаються в матеріальній оболонці – у словах, мові, тобто в мозку людини формуються *суб'єктивні образи явищ і предметів* зовнішнього світу.

Одним із корінних принципів гносеології є ще й те, що пізнання виникає в свідомості людини не тільки завдяки впливу на неї явищ природи і суспільства, а й головним чином завдяки *активній свідомій дії людини* на природу, в ході її практичної діяльності. Основу всього процесу пізнання становлять *суспільно-виробнича, соціально-політична, науково-експериментальна, сімейно-побутова та інша практична діяльність* людей.

Процес пізнання може бути результативним за умови реалізації в ньому вимог принципів об'єктивності, пізнаванності, відображення, творчої активності.

5.3. У дослідженнях про пізнавальні здатності людини головним чином розглядається питання про чуттєве та раціональне в пізнанні, про природу інтуїції. Основні форми *чуттєвого пізнання – відчуття;*

сприймання; уявлення. Чуттєве пізнання дає знання окремих сторін речей і зовнішніх зв'язків між ними, знання одиничного і не спроможне розкрити внутрішні, суттєві зв'язки між предметами і явищами, їх неможливо безпосередньо бачити або відчувати, а можна виявити тільки на шляху логічного, абстрактного мислення, котре спирається на суспільну практику. Процес *абстрактного, логічного мислення* здійснюється також у трьох основних формах: поняттях, судженнях, умовиводах.

Особливе місце в гносеології займає методологія – дослідження засобів пізнання, що пов'язане з аналізом емпіричних і теоретичних методів, а також процедур аргументації і доказу.

5.4. Наукове знання і сам процес його одержання характеризуються системністю і структурованістю. Насамперед, у структурі наукового знання виокремлюються *емпіричний і теоретичний рівні*, а сукупність тих дослідницьких процедур, які ведуть до досягнення знання на цих двох рівнях, відповідно поділяється на емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження.

Представляючи знання як результат процесу пізнання, філософи вивчають різні види пізнання: наукове, буденне, філософське, міфологічне, релігійне та ін. У зв'язку з тим, що наукове знання грає особливу роль у сучасному світі, його дослідження відокремилось у відносно самостійні галузі філософії – філософію науки й епістемологію.

5.5. У сучасній цивілізації наука відіграє особливу роль. Технологічний прогрес ХХ ст. призвів у розвинених країнах до нової якості життя, що заснована на застосуванні наукових досягнень. Техногенна цивілізація – це особливий тип соціального розвитку і особливий вид цивілізації, визначальні ознаки якої певною мірою протилежні характеристикам традиційних суспільств.

Хрестоматія

I. Кант (1724 – 1804)

Про різницю між чистим і емпіричним знанням

Немає жодного сумніву, що все наше знання починається з досвіду; адже чим би мала пробуджуватися до діяльності пізнавальна спроможність, як не предметами, що зачіпають наші чуття і частково самі

спричинюють уявлення, частково урухомлюють нашу свідому діяльність, спонукаючи порівнювати їх, сполучати або розділяти, і так переробляти сирий матеріал чуттєвих вражень у знання предметів, зване досвідом? Отже, за часом жодне наше знання не передує досвіду, – кожне починається з ним.

Та хоча все наше знання починається з досвідом, це не означає, що воно все походить від досвіду. Цілком може бути, що навіть наше емпіричне знання складається з того, що ми сприймаємо через враження, і з того, що наша власна пізнавальна спроможність (лише спонукувана чуттєвими враженнями) вносить із себе самої, і цю додачу ми відрізняємо від того основного матеріалу тільки після того, як тривале вправлення повертає до неї нашу увагу і привчає нас виокремлювати її.

Отож постає питання, що вимагає принаймні ближчого дослідження і не може бути вирішене відразу, з першого погляду: чи існує таке незалежне від досвіду і навіть від усіх чуттєвих вражень знання? Такі знання називають апіорними, відрізняючи їх від емпіричних знань, що мають апостеріорні джерела – в досвіді.

Тож надалі ми будемо розуміти під апіорними знаннями ті, що є цілковито незалежні від усякого, а не лише від того чи іншого досвіду. Протилежними їм є емпіричні знання, або ті, що можливі тільки *a posteriori*, тобто через досвід. З-посеред апіорних знань чистими називаються ті, до яких не додано геть нічого емпіричного. Так, наприклад, положення "кожна зміна має причину" – є судженням апіорним, але не чистим, бо зміна – це таке поняття, що може бути отримане лише з досвіду.

Ми володіємо певними апіорними знаннями, і навіть свідомість ніколи не позбавлена їх. Тут ідеться про одну ознаку, за якою ми можемо з певністю відрізнити чисте знання від емпіричного. Досвід, щоправда, навчає нас: щось влаштоване так або так, але не тому, що інакше не може бути. Отже, по-перше, якщо нам трапляється положення, що мислиться разом зі своєю необхідністю, то це є апіорне судження; а якщо до того ж воно не виведене з жодних інших суджень, окрім тих, що самі своєю чергою мають силу необхідного положення, то воно є цілковито апіорним судженням. По-друге, досвід ніколи не дає своїм судженням істинної або строгої загальності – лише умовну й відносну (через індукцію), що, власне, має означати: наскільки ми дотепер помічали, винятків із цього чи того правила не трапляється. Отже, якщо судження мислиться в строгій загальності, себто так, що не допускається

можливість жодного винятку, то воно не виведене з досвіду, а має цілковито апіорну значущість.

Неважко показати, що в людському знанні справді містяться такі необхідні й у найстрогішому сенсі загальні, отже, чисті апіорні судження. Щоб навести приклад з царини наук, варто лише поглянути на всі положення математики; а хто бажає приклад із найпоспільнішого вживання розуму, то за такий може правити твердження, що всяка зміна мусить мати причину; в цьому останньому саме поняття причини містить настільки очевидно поняття необхідності пов'язання з діянням та строгої загальності правила, що воно б цілком пропало, коли б ми, як то чинить Юм, стали виводити його з частого поєднання теперішньої події з попередньою і з породженої цим звички (отже, суто суб'єктивної необхідності) сполучувати уявлення. Навіть і без подібних прикладів на доказ дійсності чистих апіорних засад у нашому пізнанні можна довести необхідність їх для можливості самого досвіду, себто довести *a priori*. Справді – тому що звідкіля мав би сам досвід брати свою достеменність, якби всі правила, котрими він керується, знову ж таки були б емпіричними, а це значить – випадковими, через що їх навряд чи можна було б вважати першими засадами. Та тут ми можемо вдовольнитися тим, що зазначили як факт чисте вживання нашої пізнавальної спроможності разом з її ознаками. Але не тільки в судженнях, а навіть і в поняттях виявляється апіорне походження деяких із них. Вилучіть поступово з вашого емпіричного поняття тіла все, що в ньому є від досвіду: колір, твердість або м'якість, вагу, навіть непроникність, – і тоді все-таки залишиться простір, що його займало тілу (тепер уже цілком зникле), і його ви не зможете відкинути. Так само, якщо ви вилучите з вашого емпіричного поняття будь-якого тілесного чи нетілесного об'єкта, всі властивості, вивчені з досвіду, то все-таки не зможете забрати від нього ту властивість, завдяки якій ви мислите його як субстанцію або належним до субстанції (хоча це поняття має більшу визначеність, ніж поняття об'єкта взагалі). Отож, примушені необхідністю, з якою це поняття нав'язується вашому розуму, ви мусите визнати, що воно має осад у нашій пізнавальній спроможності *a priori* [85].

Питання до тексту

1. Із чого розпочинається пізнання у І. Канта?
2. Яку роль відіграють відчуття у процесі пізнання?

3. Які знання називаються апіорними, апостеріорними? Назвіть джерело апостеріорних знань?

Б. Рассел (1872 – 1970)

Людське пізнання. Його сфера та межі

Наукове пізнання прагне стати абсолютно безособовим і намагається затверджувати те, що відкрите колективним розумом людства. У цьому розділі я розгляну, наскільки воно має успіх у досягненні цієї мети та якими елементами індивідуального пізнання слід пожертвувати для досягнення можливої міри успіху в цьому.

Колектив знає і більше, і менше, ніж індивідуум: він знає, як колектив, увесь зміст енциклопедії та всі внески праць наукових установ, але він не знає тих близьких до серця й інтимних речей, які утворюють колорит і саму тканину індивідуального життя. Коли людина говорить: "Я ніколи не зможу передати того жаху, який я пережив, побачивши Бухенвальд" або "Ніякі слова не можуть показати моєї радості, коли я знову побачив море після довгих років тюремного ув'язнення", вона говорить про щось таке, що є істинним у найсуровішому і найточнішому значенні слова: вона володіє через свій досвід пізнанням, яким не володіють ті, чий досвід був іншим, і яке не піддається повному вираженню в словах. Якщо вона першокласний майстер слова, вона може створити у сприйнятливого читача стан свідомості, не в усьому відмінний від її власного, але якщо вона спробує скористатися науковими методами, потік її досвіду буде безнадійно загублений у запорошеній пустелі.

Існують два способи дізнатися, що позначає слово: один – шляхом визначення значення слова за допомогою інших слів, що називається вербальним визначенням; інший – коли часто чуємо слово у присутності об'єкта, який воно позначає, що називається наочним визначенням. Зрозуміло, що наочне визначення спочатку є єдино можливим, оскільки вербальне визначення припускає знання слів, що вживаються у визначальній частині. За допомогою вербального визначення ви можете дізнатися, що п'ятикутник є плоскою фігурою з п'ятьма сторонами, проте дитина не цим способом дізнається значення таких повсякденних слів, як "дощ", "сонце", "обід" або "ліжка". Таких слів навчають, вимовляючи потрібне слово з особливим наголосом, коли дитина бачить відповідний

об'єкт. Унаслідок цього значення, яке дитина повинна пов'язати зі словом, є продуктом її особистого досвіду і має відмінності відповідно до обставин та її здатності сприймати. Дитина, яка часто бачить дрібний дощ, що мжичить, пов'яже зі словом "дощ" іншу ідею, ніж дитина, яка бачила тільки тропічні зливи. Короткозора і та, що нормально бачить, діти пов'яжуть різні образи зі словом "ліжко".

Правда, освіта веде – і не без успіху – до знеособлення мови. "Дощ" видається вже не явищем особистого досвіду, а "краплями води, що падають із хмар на землю", і "вода" – вже не тим, що може нас намочити, а H_2O . Що ж до водню й кисню, то вони одержали вербальні визначення, які мають бути вивчені на пам'ять, причому не має значення, розумієте ви їх, чи ні. Отже, в процесі вашої освіти світ слів все більше і більше відокремлюється від світу відчуттів; ви опановуєте мистецтвом правильного використання слів, як ви могли б оволодіти мистецтвом гри на скрипці; врешті-решт, ви стаєте таким віртуозом у маніпулюванні словами, що вам навряд чи потрібно пам'ятати, що слова мають значення. Тепер ви стаєте цілком суспільною людиною, і навіть найпотаємніші ваші думки виявляються цілком відповідними для енциклопедії. Зате ви вже не можете більше сподіватися стати поетом, і якщо ви спробуєте виконувати роль закоханого, ви знайдете, що ваша знеособлена мова не дуже придатна для висловлювання почуттів, що переживаються вами. Ви пожертвували висловлюванням заради повідомлення, і те, що ви можете повідомити, виявляється абстрактним і сухим.

Наука претендує на усунення "тут" і "тепер". Коли на поверхні Землі відбувається будь-яка подія або явище, ми визначаємо його положення в просторово-часовому різноманітті, приписуючи йому широту, довготу і дату. Ми розробили техніку, що дає можливість усім кваліфікованим спостерігачам із точними інструментами дійти одного і того самого визначення широти, довготи і дати. Внаслідок цього в цих визначеннях немає більше нічого особистого, оскільки ми задовольняємося числовими свідченнями, значення яких не дуже детально досліджено. Довільно вирішивши, що довгота Гринвіча і широта екватора дорівнюють нулю, відповідно розраховують інші широти й довготи. Але що таке "Гринвіч"? Цей термін навряд чи є відповідним неупередженому погляду на всесвіт, і його визначення не є математичним. Щоб краще визначити "Гринвіч", треба привести людину до нього і сказати: "Ось Гринвіч". Якщо хто-небудь

уже визначив широту і довготу місця, де ви знаходитесь, то "Гринвіч" може бути визначений широтою і довготою відносно цього місця; він знаходиться, наприклад, на стільки-то градусів на схід і на стільки-то градусів на північ від Нью-Йорка. Але це не позбавляє від "тут", яким тепер замість Гринвіча є Нью-Йорк.

Більше того, абсурдно визначати як Гринвіч, так і Нью-Йорк за їх широтою й довготою. Гринвіч є реальним місцем, населеним реальними людьми і забудованим будинками, які існували ще до того, як він став пунктом відліку довготи. Ви можете, звичайно, описати Гринвіч, але завжди може знайтися інше місто з тими самими ознаками. Якщо ви хочете бути впевненим, що ваш опис не буде віднесено ні до якого іншого місця, ви повинні згадати його відношення до якого-небудь іншого місця – наприклад, сказати, що він знаходиться в стількох-то милях униз по Темзі від Лондонського моста. Але тоді ви повинні будете визначити "Лондонський міст". Раніше або пізніше ви все-таки постанете перед необхідністю визначити якесь місце як те, що знаходиться "тут", і це буде егоцентричним визначенням, оскільки місце, про яке йтиметься, не буде "тут" для всіх. Можливо, й існує спосіб уникнути цього; пізніше ми повернемося до цього питання. Але не існує, проте, явного і легкого способу, і поки цей спосіб не знайдено, всі визначення широти і довготи страждають суб'єктивністю цього "тут". Це означає, що хоча різні люди приписують одному й тому самому місцю одну й ту саму широту і довготу, вони все-таки, в кінцевому підсумку, приписують не одне і те саме значення цифрам, які вони знаходять.

Звичний світ, у якому, як ми впевнені, ми живемо, є конструкцією частково науковою, частково ж донауковою. Ми сприймаємо столи як круглі або прямокутні всупереч тому факту, що художник, щоб відтворити їх вигляд, повинен малювати еліпси або не прямокутні чотирикутники. Ми бачимо людину такою, що має приблизно одні й ті самі розміри, не зважаючи на те, що знаходиться вона від нас у двох футах або у дванадцяти. Поки нашу увагу не повернуто до фактів, ми абсолютно не усвідомлюємо ті поправки, які досвід примушує нас робити за інтерпретації фізичних явищ. Є величезна дистанція від дитини, яка малює людину в профіль із двома очима, до фізика, який говорить про електрони і протони, але протягом усієї цієї дистанції є прагнення до однієї й тієї самої мети: усунути суб'єктивність відчуття і замінити його знанням, яке було б одним і тим самим для всіх, хто сприймає.

...У ході обговорення підстав для віри в будь-яке емпіричне твердження ми не можемо уникнути сприйняття з усією його особистою обмеженістю. Наскільки інформація, яку ми одержуємо з цього дефектного джерела, може бути очищена фільтром наукового методу і блискуче вийти з цього фільтра богоподібною у своїй безсторонності й об'єктивності – є важким питанням, з яким нам доведеться багато мати справу. Проте одне зрозуміло із самого початку: тільки тією мірою, якою початкові дані заслуговують на довіру, може існувати якась підстава для прийняття обширної космічної будови висновку, яка ґрунтується на них.

Я зовсім не припускаю, що початкові дані сприйняття мають бути визнані безперечними; цього я зовсім не думаю. Є добре відомі методи підтвердження або послаблення сили індивідуального свідчення; певні методи використовуються в судах, інші – дещо відмінні – використовуються в науці. Але всі вони виходять із того принципу, що деяке значення має бути приписано кожному свідченню, оскільки тільки завдяки цьому принципу вважається, що відоме число свідчень, які узгоджуються одне з одним, дає високий ступінь імовірності. Індивідуальні сприйняття є основою всього нашого пізнання, і немає жодного методу, за допомогою якого ми можемо починати з даних, які є загальними для багатьох спостерігачів [128].

Питання до тексту

1. Яка роль досвіду у науковому пізнанні?
2. Як пов'язані між собою сприйняття і наукове пізнання?
3. Укажіть роль абстрактної логіки у переході від індивідуального до суспільного пізнання.

П. Копнін (1922 – 1971)

Істина та її критерій

Оскільки пізнання об'єктивної реальності залежить від суб'єкта й оскільки можливе ілюзорне, одностороннє її відображення, то виникає питання про істину. Проблема істини є однією з найдавніших і найскладніших. Важко уявити собі філософію, яка б обійшла питання про істинне і помилкове. Гносеологічна проблематика стягується до істини як до свого фокуса. Що таке істина, як можливе істинне пізнання – це

питання хвилювало вже філософів античності, але особливої гостроти воно набуло в Новий час.

Одне з перших визначень істини, що стало традиційним, класичним, було дано Арістотелем, який виходив із матеріалістичної тенденції: речі, предмети об'єктивно існують зовні свідомості, пізнання істинне, коли воно відповідає речам та їх зв'язкам. Арістотелеве визначення істини як твердження або заперечення, відповідне дійсності, перетворилося на загально визнане в історії філософії, воно приймалося філософами різноманітних напрямів – і матеріалістами, й ідеалістами.

Марксизм не ставить питання, чи існує істина, бо немає такого напрямку у філософії, який би негативно відповідав на це питання. Всі визнають, що мета пізнання – істина, проте розуміють її по-різному. Абстрактна постановка питання, чи існує істина, замінюється конкретною: чи "існує об'єктивна істина", в яку вкладається строго певний зміст, "тобто чи може в людських уявленнях бути такий зміст, який не залежить від суб'єкта, не залежить ні від людини, ні від людства?" У вирішенні цього питання, перш за все, відбувається розмежування між матеріалізмом і суб'єктивним ідеалізмом. Для матеріалізму "істотне визнання об'єктивної істини", а для агностицизму і суб'єктивного ідеалізму взагалі "об'єктивної істини бути не може".

Формою суб'єктивізму в розумінні істини є теорія когеренції (Нейрат, Гемпель та інші неопозитивісти), яка замикає знання в знанні, не залишаючи для нього виходу в об'єкт. Істина є згодою одного знання з іншим за законом неприпустимості суперечності. Але, виводячи одне знання за законами дедукції з іншого, ми в кожній науці впираємося в думки, які не виводяться з інших. Пропонується ці думки вважати істинними через угоду людей. У такому разі істина виступає конвенцією, угодою. Так, Анрі Пуанкаре геометричні аксіоми вважає умовними положеннями, вибір яких "залишається вільним і обмежений лише необхідністю уникати всякої суперечності".

Деякі суб'єктивістські концепції виводять істинність знання не зі знання, а з суб'єкта. Так, прагматисти бачать істинність у відповідності ідей і вчинків до прагнень суб'єктів, з його користю. Істинні ідеї – це ті, які ми можемо засвоїти собі, підтвердити, підкріпити і перевірити. А під перевіркою розуміються практичні висновки з ідеї, що перевіряється і підтверджується, або, як висловлюється сам Джемс, "приємне володіння": "Володіння істинними ідеями, – пише він, – позначає завжди також володіння дорогоцінними знаряддями дії".

Звичайно, істинне знання є продуктом діяльності людства. Заперечувати це важко. Коли йдеться про об'єктивність істини, то жодною мірою не береться під сумнів, що зовні людини істини немає. Але виникає інше питання: яка форма інтелектуальної діяльності людини є істинною, що саме робить її такою? Ось тут і проходить вододіл між матеріалізмом й ідеалізмом у розумінні істини. Матеріалізм вважає, що тільки та діяльність приводить до істини, яка дає нам знання про об'єктивну реальність у всіх її формах і тенденціях розвитку. Об'єктивна істина своїм змістом може мати предмет і у формі, якої він набуває в процесі свого розвитку під впливом практичної діяльності людини. Але й у цьому випадку істина – знання, зміст якого не залежить від людини і людства, знання відображає об'єктивну реальність у її дійсних і можливих формах, але таку, що існує незалежно від суб'єкта, що пізнає.

Таким чином, істина є продуктом діяльності людини і людства, але це аніскільки не виключає того, що мета діяльності – досягнення такого знання, зміст якого не залежить від людини і людства. Без об'єктивного змісту знання не становитиме жодного значення для практики, воно не здатне їй допомогти в оволодінні об'єктивною реальністю, що знаходиться зовні людини.

Концепції істини суб'єктивного й об'єктивного ідеалізму протилежні одна одній у тому відношенні, що одна зміст істини виводить із суб'єкта, а згідно з другою істина як така існує зовні кожного суб'єкта. Один напрям спекулює на однобічності й навіть безглуздості іншого. Одні мислителі правильно зазначають, що істина втратить своє значення, якщо вона не буде пов'язана з об'єктом (але цей зв'язок ними розуміється як проста тотожність істини з певною, особливою формою об'єкта); інші стверджують, що жодної істини зовні людської діяльності бути не може. Але у ході цього останні доводять зв'язок істини з людиною до ототожнення її змісту з певними моментами діяльності суб'єкта, вилучають об'єкт зі змісту істинного знання.

Кожна з цих концепцій у своїй крайності й однобічності призводить до спотвореного тлумачення сутності істини. Проте аналіз постановки питання про істину в суб'єктивному й об'єктивному ідеалізмі дає можливість зрозуміти труднощі, з якими стикалися у філософії у процесі вирішення цієї проблеми. Основною з них є знову-таки виявлення взаємовідношення суб'єкта й об'єкта в істині.

Сутність істини може бути розкрита, якщо вона розглядатиметься як теоретична форма вирішення суперечностей між суб'єктом і об'єктом

у процесі перетворення явищ природи і суспільного життя. Суб'єкт і об'єкт протистоять один одному. Пізнання не роз'єднує їх, а пов'язує. І це воно робить за допомогою істини, яка, з одного боку, є результатом людської діяльності – і в цьому значенні суб'єктивна, а з іншого боку, об'єктивна, оскільки її зміст не залежить ні від людини, ні від людства. Іншими словами, тільки об'єктивна істина – істина; залишаючись результатом діяльності людини, вона у своєму змісті незалежна від неї. Ці два моменти не міг пов'язати ні об'єктивний, ні суб'єктивний ідеалізм, що виводили істину або тільки з суб'єкта, або тільки з об'єкта.

Діалектичний матеріалізм у понятті об'єктивної істини знайшов розв'язання тих труднощів, об які спіткнулася ідеалістична філософія. Істина може бути тільки об'єктивною, і водночас її об'єктивність є результатом суб'єктивної діяльності людини, і, чим об'єктивніше істина, тим більшими суб'єктивними зусиллями вона досягається. Але ця суб'єктивна діяльність не становить змісту істинного знання, вона виконує роль засобу руху до неї. І тут об'єктивність і суб'єктивність не виключають, а взаємно доповнюють одна одну. Одне стає можливим тільки завдяки іншому [90].

Питання до тексту

1. Чому проблема істини є однією з найдавніших і найскладніших у філософії?
2. У чому полягає суть суб'єктивістських концепцій істини?
3. Як пов'язані між собою суб'єкт і об'єкт пізнання?

Завдання

1. Як ви розумієте висловлювання Б. Паскаля: "Вивчаючи істину, можна мати потрійну ціль: відкрити істину, коли ви її шукаєте; доказати її, коли знайшли; відрізнити від неправди, коли її розглядаєте"?
2. З якими проблемами стикається наука у разі кризових явищ техногенної цивілізації?

Тести

1. Філософи, які заперечували (повністю або частково) принципову можливість пізнання буття:
  - а) ідеалісти;
  - б) матеріалісти;

- в) агностики;
- г) сенсуалісти.

2. Теорія пізнання як філософська дисципліна:

- а) онтологія;
- б) гносеологія;
- в) аксіологія;
- г) антропологія.

3. Виділіть рівні наукового пізнання:

- а) природничий;
- б) чуттєвий;
- в) емпіричний;
- г) теоретичний.

4. Укажіть емпіричні методи наукового пізнання:

- а) спостереження;
- б) експеримент;
- в) абстрагування;
- г) моделювання.

5. "Істина – це ідеологічна форма, що організує людський досвід".

Подібне визначення міг дати:

- а) матеріаліст;
- б) суб'єктивний ідеаліст;
- в) об'єктивний ідеаліст;
- г) неотоміст.

6. Що таке об'єкт пізнання:

а) реальна людина, суспільна істота, наділена свідомістю, яка засвоїла історично вироблені людством форми та методи пізнавальної діяльності і тим самим розвинула свої пізнавальні здібності і здатності до цілеспрямованої пізнавальної діяльності;

б) людина, яка включена в суспільне життя, в суспільні зв'язки та відносини, яка використовує суспільно вироблені форми, способи, методи практичної та пізнавальної діяльності, як матеріальні, так і духовні;

- в) те, на що спрямовується пізнавальна діяльність суб'єкта;
- г) об'єктивний світ;
- д) суспільна свідомість?

7. Які рівні розрізняють у науковому пізнанні:

- а) абстрактний і конкретний;
- б) науковий і ненауковий;

- в) філософський і релігійний;
- г) емпіричний і теоретичний;
- д) дедуктивний та індуктивний?

8. Яку назву має вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання сутності дійсності:

- а) агностицизм;
- б) онтологія;
- в) антропологія;
- г) аксіологія;
- д) сінкретизм?

9. Що визнають вирішальним джерелом істинного знання емпірики:

- а) розум;
- б) практику;
- в) почуття;
- г) істину?

10. Що визнають вирішальним джерелом істинного знання раціоналісти:

- а) розум;
- б) практику;
- в) почуття;
- г) істину?

Питання для дискусії

1. Агностики стверджують, що у свідомості людини об'єктивна реальність не може бути у своєму змісті дана такою, якою вона існує незалежно від нього. Чи можливе пізнання об'єктивної реальності через суб'єктивний досвід?

2. Спираючись на твердження І. Канта, проаналізуйте джерела пізнання. Як вони пов'язані один з одним? "Наше знання виникає з двох основних джерел душі: через чуттєвість предмети нам даються, і лише вона постачає нам споглядання; мисляться ж предмети розсудком, і з розсудку виникають поняття. ... Жодній з цих здатностей не можна віддати перевагу в порівнянні з іншою... Думки без змісту порожні, споглядання без понять сліпі... Розсудок нічого не може споглядати, а чуття нічого не можуть мислити. Лише з їх поєднання може виникнути знання."

Література: [4; 7; 10; 28; 90; 128].

Тема 6. Діалектика – всезагальна теорія розвитку

- 6.1. Діалектика як вчення про всезагальний розвиток.
- 6.2. Основні принципи діалектики.
- 6.3. Закони діалектики.
- 6.4. Співвідношення категорій діалектики.

Основні терміни

Діалектика, метафізика, протиріччя, рух, розвиток, сутність, явище, система, міра, зняття (заперечення заперечення).

6.1. Термін "діалектика" (від грецьк. *Διαλεκτική* – мистецтво вести бесіду, спір) запровадив давньогрецький мислитель Сократ. У сучасному розумінні *діалектика* є особливим методом пізнання та універсальною теорією розвитку (матерії, свідомості, людини, суспільства). Теоретична систематизація діалектичного погляду на світ відбулася завдяки німецькому мислителю Г. Гегелю (1770 – 1831).

Під *розвитком* розуміють спрямовану та необоротну якісну зміну. Нове зароджується в середині старого, згодом стає несумісним із ним та заперечує його. Таким чином, під дією внутрішніх суперечностей відбувається саморозвиток об'єкта.

Альтернативним підходом відносно діалектики є *метафізика*, яка визнає існування незмінних сутностей; розглядає об'єкти як окремі, статичні; зводить усі зміни до кількісних; вважає, що протиріччя не існують об'єктивно, а є лише породженням мислення, тоді як у світі панує гармонія; прагне досягнення абсолютної істини.

6.2. *Принципи діалектики* – найбільш загальні ідеї, які виражають концептуальні основи діалектики та роблять її світоглядною системою.

Згідно з принципом розвитку (історизму) світ постійно зазнає якісних змін різної (прогресивної чи регресивної) спрямованості.

Принцип загального зв'язку та взаємодії вимагає всебічного розгляду об'єктів. Завдяки різноманітним зв'язкам предмети взаємодіють між собою та вступають у протиріччя.

Принцип протиріччя вказує на джерело розвитку. *Діалектичне протиріччя* – це взаємодія протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій, які складають внутрішній імпульс для зміни.

Принцип системності означає, що численні зв'язки в світі існують не хаотично, а впорядковано. Принцип системності вимагає вивчати об'єкт у співвідношенні з зовнішнім оточенням і з виокремленням його структури.

Із принципу загального зв'язку випливає **принцип причинності (каузальності)**. Явища, процеси навколишнього світу чимось обумовлені й одночасно є причиною іншого явища або процесу.

Суміщення принципів причинності та системності формує **принцип детермінізму**, згідно з яким реальні явища детерміновані, тобто виникають, розвиваються й знищуються закономірно.

6.3. До основних законів діалектики відносять закон єдності та боротьби протилежностей, закон переходу кількісних змін у якісні та закон заперечення заперечення.

Закон єдності та боротьби протилежностей розкриває джерело й рушійну силу розвитку. Таким джерелом є протиріччя – взаємодія протилежностей, котра відбувається в формі боротьби, у процесі якої вони переходять одна в одну. Але серед протилежностей завжди є домінуюча сторона, яка визначає розвиток, тому єдність відносна, а боротьба абсолютна.

Закон переходу кількісних змін у якісні розкриває механізм розвитку: за певних кількісних змін відбувається зміна якості предмета і здійснюється процес новоутворення речей. *Міра* – це рамки, у яких кількісні зміни не призводять до якісних перетворень.

Закон заперечення заперечення виражає спрямованість розвитку, характерною рисою якого є поява чогось нового. У ході цього в процесі безперервного розвитку нове включає в себе старе в перетвореному на іншій основі вигляді.

Розвиток за формою нагадує спіраль, яка символізує його висхідний напрям і поступальний характер. Усе розвивається згідно з діалектичною тріадою: *теза, антитеза та синтез*. Боротьба між тезою й антитезою триває, поки не знаходиться рішення, яке визнає їх відносну цінність. Досягнутий синтез може стати початком нової тріади. Термін "антитеза" еквівалентний "запереченню", а "синтез" – поняттям "заперечення заперечення" і "зняття".

6.4. Категорії діалектики (рух, розвиток; система; структура, елемент; якість, кількість тощо) – найбільш широкі поняття, які відображають властивості й універсальні зв'язки буття. Співвідношення парних категорій формують неосновні закони діалектики.

Закон сутності та явища: у властивостях і зв'язках об'єкта, що розвивається, розкривається його сутність.

Сутність – система найбільш значущих внутрішніх властивостей предмета, *явище* – те, як він сприймається завдяки органам почуттів.

Сутність проявляється, а явище є сутнісним, тобто сутність виявляє себе у зовнішньому середовищі, а явище містить у собі сутнісні характеристики предмета.

Закон змісту і форми: зміст об'єкта визначає форму його розвитку, яка здатна впливати на даний процес.

Під *змістом* розуміють все, що знаходиться в предметі, його суттєві та несуттєві компоненти, а *форма* – це зовнішнє вираження змісту. Немає ані безформного змісту, ані беззмістовної форми. Зміст має тенденцію до зміни, а форма – залишатися незмінною, так виникають протиріччя між новим змістом і старою формою.

Закон одиничного та загального: загальне реалізується в одиничних властивостях і зв'язках об'єкта, що розвивається.

Одиничне – це категорія, що відображає неповторні властивості предмета, *загальне* – характеризує ті властивості, які об'єднують його з іншими предметами. Одиничне та загальне існують у тісному взаємозв'язку як сторони реального предмета, процесу, явища.

Закон причини та наслідку: розвиток є впорядкованим, одне явище викликає до життя інше. Явище стає причиною, якщо воно породжує інше явище, передуючи йому за часом, та якщо акт породження не випадковий, а відбувається з необхідністю. Одна й та ж причина за однакових умов викликає один і той же наслідок, у разі зміни умов наслідки можуть бути іншими.

Закон необхідності та випадковості: необхідність проявляється в розвитку об'єкта через випадковості й доповнюється ними. *Необхідність* – розвиток, котрий виходить із сутності предметів і повинен відбутися так, а не інакше. *Випадковість* – непередбачуваний розвиток, зумовлений несуттєвими причинами. Оскільки необхідність долає зовнішні та внутрішні протидії, випадкові відхилення можуть характеризуватися як форма прояву або доповнення необхідності.

Закон можливості та дійсності: розвиток об'єкта є перетворенням властивих йому можливостей у нову дійсність.

Діалектичне розуміння необхідності та випадковості передбачає наявність різних можливостей подальшого розвитку залежно від умов, в

яких воно відбувається. Діалектичний погляд на світ визнає не тільки об'єктивний, закономірний характер розвитку, але і його варіативність.

Хрестоматія

Лао-цзи (604 р. до н. е. – ?)

Коли в Піднебесній дізнаються, що прекрасне є прекрасним, з'являється і потворне. Коли всі дізнаються, що добре є добрим, виникає і зло. Тому буття і небуття породжують одне одного, важке і легке створюють одне одного, довге та коротке взаємно співвідносяться, високе і низьке взаємно визначаються, звуки, зливаючись, приходять у гармонію, попереднє і наступне слідує одне за одним (гл. 2).

Велика досконалість здається ущербною, але у використанні вона невичерпна. Велика наповненість здається порожньою, але у використанні нескінченна. Велика прямизна здається зігнутою. Велика майстерність здається грубою. Велике красномовство здається недорікуватим. Спокій перемагає рух, а холод долає спеку. Лише той, хто умиротворений і спокійний, здатний правити Піднебесною (гл. 45).

Нещастя – і в ньому міститься щастя. Щастя – в ньому міститься нещастя. Хто знає їх кордони? Вони не мають сталості. Прямота перетворюється на хитрість, добро – на зло (гл. 58).

Подолання важкого починається з легкого, здійснення великого починається з малого, бо у світі важке утворюється з легкого, а велике з малого. Досконало мудрий ніколи не вважає себе великим. Хто багато обіцяє, той не заслуговує довіри ... (гл. 63). [95]

Питання до тексту

1. Які приклади, наведені Лао-цзи, свідчать про діалектичну єдність протилежностей?

2. У чому, на вашу думку, може проявлятися діалектика добра і зла? Чи згодні ви з тим, що вони перетікають одне в одне, не маючи чітких меж?

Г. В. Ф. Гегель (1770 – 1831)

§ 85. (...) Кожна сфера логічної ідеї виявляється деякою тотальністю визначень і деяким зображенням абсолюту. Таким виявляється

також і буття, яке містить у собі три щаблі: *якість*, *кількість* і *міру*. *Якість* постає як тотожна з буттям визначеність, так що дещо перестає бути тим, чим воно є, коли воно втрачає свою якість. *Кількість* є, навпаки, зовнішня буттю, байдужна для нього визначеність. Так, наприклад, будинок залишається тим, чим він є, будучи при цьому більшим чи меншим, і червоне залишається червоним, чи світліше або темніше. Третій щабель буття, *міра*, є єдність перших двох, якісна кількість. Усі речі мають свою міру, тобто кількісну визначеність, і для них байдуже, чи будуть вони більш-менш великі; але разом із тим ця байдужність має також свою межу, у разі порушення якої (за умови подальшого збільшення або зменшення) речі перестають бути тим, чим вони були. Міра слугує відправним пунктом переходу до другої головної сфери ідеї – до *сутності*. [61]

Питання до тексту

1. У чому полягає протилежність і єдність понять "якість" і "кількість"?
2. Коли відбувається перехід кількісних змін у якісні? Поясніть діалектичне поняття "міра".

К. Поппер (1902 – 1994)

Діалектики говорять, що протиріччя плідні і сприяють прогресу, і ми погодилися, що в якомусь сенсі це правильно. Правильно, однак, тільки до тих пір, поки ми сповнені рішучості не терпіти протиріч і змінювати будь-яку теорію, що їх містить, – іншими словами – ніколи не миритися з протиріччями. Тільки завдяки цій нашій рішучості критика, тобто виявлення суперечностей, спонукає нас до зміни теорій і тим самим – до прогресу.

Не можна не підкреслити з усією серйозністю, що варто нам тільки змінити цю установку і примиритися з суперечностями, як вони втрачуть будь-яку плідність. Вони більше не будуть сприяти інтелектуальному прогресу. Дійсно, якщо ми готові миритися з протиріччями, то ніякі суперечності, які виявляються в наших теоріях, вже не змусять нас змінити останні. Іншими словами, в цьому випадку будь-яка критика (тобто виявлення суперечностей) втратить силу. Критику зустрінатимуть словами: "А чому б і ні?", а то і захопленим "Ось вони!", Тобто все зведеться до привітання протиріч, що були помічені.

Це означає, що якщо ми готові примиритися з суперечностями, то критика, а разом із нею і будь-який інтелектуальний прогрес, повинна закінчитися.

Тому ми повинні сказати діалектику, що не можна сидіти відразу на двох стільцях: або він цінує протиріччя за їх плідність – і тоді не повинен приймати їх як належне; або ж він готовий примиритися з суперечностями – і тоді вони стануть безплідними, а раціональна критика, дискусія та інтелектуальний прогрес виявляться неможливими.

Єдиною "силою", яка рухає діалектичний розвиток, є, таким чином, наша рішучість не миритися з протиріччями між тезою і антитезою. Зовсім не таємнича сила, що міститься в цих двох ідеях, не загадкова напруга, що нібито існує між ними, сприяють розвитку, а виключно наша рішучість не визнавати протиріч змушує нас шукати якусь нову точку зору, що дозволяє уникнути протиріч. І це абсолютно виправдана рішучість (...).

Ще одна небезпека, що виходить від діалектики, пов'язана з її туманністю. Вона вкрай полегшує застосування діалектичної інтерпретації до будь-якого різновиду розвитку і навіть до того, що не має ніякого відношення до діалектики. Відома, наприклад, діалектична інтерпретація, яка ототожнює пшеничне зерно з тезою, розвинуту з нього рослину – з антитезою, а всі зерна цієї рослини – з синтезом. Те, що такі приклади затуманюють і без того неясний сенс діалектичної тріади, роблячи її розпливчастістю просто загрозливою, – це очевидно; в якийсь момент, охарактеризувавши розвиток як діалектичний, ми повідомимо тільки те, що розвиток проходить певні шаблі, тобто дуже небагато. Інтерпретувати ж цей процес розвитку в тому сенсі, що зростання рослини є заперечення зерна, яке перестає існувати, і що дозрівання численних нових зерен є заперечення заперечення – якесь нове начало на більш високому рівні – значить просто грати словами. (Чи не з цієї причини Енгельс сказав, що цей приклад здатна зрозуміти і дитина?) [172].

Питання до тексту

1. Які заперечення висуває К. Поппер відносно діалектичного розуміння ролі протиріч у розвитку?

2. Чи згодні ви з думкою, що закони діалектики штучно притягнені до реального розвитку?

Завдання

1. Назвіть основні категорії діалектики, використовуючи їх визначення, надані у таблиці.

Річ, яка розглядається у своїх відмінностях від інших речей	Подібність сутнісних ознак певних речей
Найбільш значущі внутрішні властивості речі, без яких вона не може бути сама собою	Зовнішній вигляд речі, те, якою вона сприймається завдяки органам відчуття
Те, що зумовлює розвиток явища певним чином	Те, що є кінцевим результатом окремого процесу
Такий розвиток явища, який виходить із суттєвих властивостей чи обставин	Заздалегідь непередбачуваний розвиток, зумовлений несуттєвими, випадковими, зовнішніми причинами
Те, що не існує у реальності, але за певних обставин може стати дійсністю	Реально існуюче

2. Тести можуть мати декілька відповідей.

1. До основних принципів діалектики належать принципи:

- а) об'єктивності;
- б) розвитку;
- в) зв'язку;
- г) матеріальності.

2. До основних законів діалектики належать:

- а) закон детермінації;
- б) закон заперечення заперечення;
- в) закон єдності і боротьби протилежностей;
- г) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.

3. Згідно з діалектикою, рушійною силою розвитку є:

- а) духовні перетворення людини;
- б) боротьба протиріч;
- в) розвиток науки;
- г) протилежності.

4. Діалектикою називається:

- а) методологія пізнання, що вимагає вивчати явища в їх суперечливості, мінливості та взаємозв'язку;
- б) техніка використання понять у процесі диспуту;

- в) логічна помилка;
  - г) мистецтво ведення діалогу.
5. Творець і систематизатор діалектики як науки і методу пізнання:
- а) І. Кант;
  - б) Ніколо Кузанський;
  - в) Л. Фейєрбах;
  - г) Г. В. Ф. Гегель.
6. Один із законів діалектики:
- а) закон суперечності;
  - б) закон переходу кількості в якість;
  - в) закон економії мислення.
7. Метафізика як філософський метод:
- а) розглядає світ як щось незмінне і нерухоме;
  - б) розглядає світ у зміні і розвитку;
  - в) зводить розвиток до якісних змін;
  - г) розглядає протиріччя як джерело розвитку;
  - д) розглядає розвиток як поступовий рух від нижчого до вищого.
8. Діалектика як філософський метод:
- а) розглядає світ як щось незмінне і нерухоме;
  - б) розглядає світ у зміні і розвитку;
  - в) заперечує розвиток світу і його зміни;
  - г) зводить розвиток до механічних змін;
  - д) розглядає лише кількісні зміни.
9. Грецьке слово "діалектика" спочатку означало:
- а) мистецтво суперечки;
  - б) мислення;
  - в) протиріччя;
  - г) розвиток.
10. Хто автор принципу збігу протилежностей:
- а) Х. Аквінський;
  - б) Ніколо Кузанський;
  - в) Б. Паскаль;
  - г) І. Кант?

Питання для дискусії

1. Оберіть судження, яке більше відповідає дійсності та обґрунтуйте обрану позицію.

А. Людина має незмінну сутність. Від сотворіння вона обдарована безсмертною душею, її сутнісні риси не залежать від історичних умов.

Б. Людина є продуктом історичних умов, вона змінюється разом із епохою, соціокультурним середовищем. Первісна та сучасна людина суттєво відрізняються одна від одної.

2. Згідно із законом заперечення заперечення, в процесі розвитку нове завжди включає в себе старе в перетвореному вигляді. Чи є можливим, на вашу думку, повне подолання старого, повна відмова від минулого?

Література: [1; 16; 26; 28; 49; 95; 106; 171; 172].

Тема 7. Філософія суспільства

7.1. Філософський аналіз суспільства.

7.2. Соціальна структура суспільства.

7.3. Основні сфери суспільного життя.

7.4. Основні філософські концепції розуміння суспільства.

Основні терміни

Суспільство, духовна сфера суспільного життя, матеріальна сфера суспільного життя, соціальна структура, соціальна філософія, соціальний простір, соціальний час, суспільні відносини, прогрес суспільства, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство.

7.1. Суспільство з давніх часів привертає увагу мислителів, саме тому виникає окремий напрям філософської думки, що розглядає суспільне життя та його зв'язки з людиною і навколишнім середовищем – *соціальна філософія*. Предметом соціальної філософії є суспільство в його цілісності, його сутнісні ознаки, якісна своєрідність і відмінність від природи, джерела соціодинаміки, перспективи розвитку, а також коло питань суспільного буття людини.

Термін "**суспільство**" – поняття багатозначне, саме тому його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У *вузькому розумінні* він має такі значення:

1) суспільство як сукупність суспільних відносин. Відомо, що суспільні відносини – це те специфічне, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. І кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а становить єдину систему соціальних відносин, цілісний соціальний організм, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів;

2) суспільство як певний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);

3) окреме, конкретне суспільство, що є самостійною одиницею історичного розвитку (українське суспільство, американське суспільство).

Сучасна соціальна філософія виокремлює чотири основні характеристики суспільства: самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток, самодостатність. Способом буття суспільства виступає організована спільна діяльність людей. Формою прояву цього структурно організованого буття у світі є соціальний простір (ойкумена), а формою здійснення цього буття є соціальний час.

7.2. Структура суспільства містить безліч різноманітних елементів. Основними серед них є: 1) суб'єкти суспільства (індивіди та їх об'єднання); 2) взаємини і зв'язки між людьми; 3) соціальні інститути; 4) діяльність.

Характеризуючи *суб'єкт суспільства* – перший елемент його структури, слід зазначити, що кожен індивід у суспільстві включений у певне співтовариство чи соціальну групу (або кілька груп). *Суспільні відносини* – це певний зв'язок, залежність між суб'єктами, що складають суспільство. Залежно від сфери життєдіяльності суспільства виокремлюють економічні, політичні, правові, соціальні, релігійні відносини і т. д. Залежно від суб'єктів, між якими виникають відносини, розрізняють сімейні (сімейно-побутові), родові, класові, національні, міждержавні відносини і т. д. *Соціальний інститут* становить історично визначені форми організації та регулювання громадського життя. За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільства. *Діяльність* як соціально-філософська категорія вживається для позначення того чи іншого прояву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови громадського життя.

Як складна саморегульована система суспільство має кілька підсистем, або сфер.

7.3. До основних сфер громадського життя належать: економічна (матеріальна), духовна, політична (управлінська) та соціальна.

1. *Економічна (матеріальна) сфера* охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили та виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію.

2. *Духовна сфера* – сфера спеціалізованого духовного виробництва та інформації. Вона є найскладнішою зі всіх сфер суспільного життя, тут фігурують: економічна, правова, моральна свідомість, мистецтво (ширше – естетична свідомість), релігійна свідомість, архетипи колективного несвідомого.

3. *Політична (управлінська) сфера* – це сфера діяльності різного роду адміністраторів, керівників, політиків. Її специфічне завдання – підтримка зв'язків між людьми, регулювання їхньої діяльності та суспільних відносин. Політична сфера містить у собі політичну свідомість, політичні відносини, політичні інститути та дії.

4. *Соціальна сфера* забезпечує створення передумов для життя, активності людей. Будь-яке суспільство – це безліч конкретних соціальних груп, що відрізняються одна від іншої і знаходяться у певних відносинах між собою і суспільством у цілому.

Протягом розвитку суспільної думки було сформовано досить багато різноманітних теорій суспільства, їх автори кладуть в основу своїх досліджень різні критерії.

7.4. Серед основних філософських концепцій розуміння суспільства слід виокремити:

1. *Релігійно-міфологічна модель*. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму даної моделі розглядалися в системі загального світового (Божого) порядку – космосу, що виступає джерелом і першоосновою всього суцього.

2. *Теологічна концепція*. Вважалось, що влада має сакральний характер, оскільки ієрархічність передбачена Богом. Усталені типи держави, станів, сім'ї розглядалися як природні аспекти людського буття.

3. *Натуралістична концепція*, відповідно якої тип суспільства і характер його розвитку визначаються кліматичними умовами і географічним середовищем, біологічними, расовими, генетичними особливостями людей.

4. *Ідеалістична модель* ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу на самодостатню субстанцію. Життя суспільства, історичний процес визначаються духовними факторами: ідеями, думками, "духом народу", волею окремих особистостей (видатних людей) та ін.

5. У *матеріалістичній концепції* вихідним було твердження про те, що суспільство – це специфічна частина матеріального світу, відмінна від природи, з якої вона вийшла і з якою постійно взаємодіє.

6. *Органічна концепція* – суспільство ототожнювалось з живим організмом; соціальне життя пояснювалось теж біологічними закономірностями.

7. *Концепція методологічного індивідуалізму* визначає суспільство як продукт індивідуальної взаємодії, тобто кожне колективне явище розглядається як результат дій, цілей, думок окремих людей і як результат створених і охоронюваних ними традицій.

8. *Концепція постіндустріального суспільства*, згідно з якою основу соціального прогресу складає зміна різних технологічних епох у всесвітній історії.

Хрестоматія

Г. Маркузе (1898 – 1979)

<...> Орієнтована на оборону структура полегшує життя великій кількості людей і посилює панування людини над природою. За таких обставин засобам масової інформації неважко видавати окремі інтереси як такі, що властиві всім розумним людям. Політичні потреби суспільства стають індивідуальними потребами і сподіваннями, їх задоволення забезпечує виробництво і добробут, суспільство загалом здається втіленням розуму.

Проте в цілому це суспільство є нерозумним, ірраціональним. Виробництво в ньому має деструктивний характер щодо вільного розвитку потреб і здібностей людини, мир у ньому тримається на постійній загрозі війни, його розвиток залежить від придушення (*repression*) дійсних можливостей умирити боротьбу за існування індивідуальне, національне, міжнародне. Це придушення, таке відмінне від його попередніх форм, на менш розвинутих стадіях нашого суспільства, і сьогодні діє не з позиції сили. Можливості (інтелектуальні

і матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше. Наше суспільство відрізняється тим, що підкорює відцентрові соціальні сили не терором, а технологією, подвійною основою приголомшливого зростання ефективності виробництва та рівня життя.

<...> Соціальна теорія має справу з історичними альтернативами, існуючими в реальному суспільстві у вигляді руйнівних сил і тенденцій. Властиві альтернативам цінності справді стають фактами, коли історична практика перетворює їх на дійсність. Теоретичні концепції завершуються в соціальних змінах.

Технічний прогрес, поширений на всю систему панування й координації, створює форми життя (і влади), які примиряють сили, що протистоять системі, завдають поразки або спростовують будь-який протест в ім'я історичних перспектив свободи від надмірної праці та панування. Схоже на те, що сучасне суспільство здатне до соціальних змін – кількісних змін, результатами яких були б істотно інші установи, новий напрям виробничого процесу, нові взірці людського існування. Таке наповнення соціальних змін, мабуть, є найвизначнішим досягненням розвинутого індустріального суспільства; загальне визнання національної мети, двопартійна політика, занепад плюралізму, угода між підприємцями і найманими робітниками в межах могутньої держави свідчать про єдність протилежностей, що становить як результат, так і передумову цього досягнення.

<...> Той факт, що переважна більшість населення приймає (і примушується приймати) це суспільство, не робить останнє менш ірраціональним і менш вартим осуду. Відмінність між істинною і хибною свідомістю, справжнім і безпосереднім інтересом ще залишається помітною. Але ця відмінність сама ще має бути визнаною. Людям треба її побачити та знайти свій шлях від хибної до істинної свідомості, від безпосереднього до справжнього інтересу. Вони можуть це зробити, якщо відчуватимуть потребу змінити свій спосіб життя, усунути самовпевненість, потребу відмовлятися. Це саме та потреба, яку існуюче суспільство намагається так придушити, щоб тільки залишилася здатність "надавати блага" в зростаючих обсягах, використовуючи наукове підкорення природи для наукового підкорення людини.

<...> Спосіб, у який суспільство організовує життя своїх членів, містить первинний *вибір* між історичними альтернативами, що визначаються досягнутим рівнем матеріальної і духовної культури. Сам вибір залежить від гри домінуючих інтересів. Він передбачає особливі способи перетворення й використання людини та природи і заперечує інші способи. Це єдиний серед інших проектів реалізації. Але як тільки цей проект стає керівним для головних інституцій та відносин, він прагне стати виключним й визначати розвиток суспільства в цілому. Розвинуте індустріальне суспільство як технологічний універсум є також і *політичним* універсумом, останньою стадією здійснення особливого історичного *проекту*, а саме – досвідом, перетворенням і організацією природи як простим чинником панування.

У міру розгортання проект формує весь універсум міркувань і дій, духовної і матеріальної культури. Під впливом технології культура, політика та економіка зливаються у всеосяжну систему, котра поглинає або відкидає всі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стабілізують суспільство й утримують технічний прогрес у межах свого панування. Технологічна раціональність перетворилася на політичну раціональність [107].

Питання до тексту

1. Чи згодні ви з думкою Г. Маркузе стосовно того, що високотехнологічне західне суспільство втратило гуманістичні параметри розвитку? Аргументуйте свою відповідь.

2. Охарактеризуйте проблеми співвідношення людини та суспільства. Чи є "одновимірність" суспільного буття та свідомості сутнісною рисою сучасного суспільства?

Д. Белл (1919 – 2011)

Аналітично суспільство може бути розподіленим на три частини: соціальну структуру, політику й культуру. Соціальна структура охоплює економіку, технологію й систему зайнятості. Політика регулює поділ влади та ухвалює рішення стосовно конфліктуючих вимог і запитів окремих індивідів та груп. Культура є цариною виражального символізму й значень. Поділяти суспільство в такий спосіб корисно, бо кожний

аспект скеровується іншим осьовим принципом. У сучасному західному суспільстві осьовим принципом соціальної структури є принцип *економлення* – спосіб розміщення ресурсів згідно з принципами найменшої вартості, замінності, оптимізації, максимізації тощо. Осьовим принципом сучасної політики є *співучасть*, інколи мобілізовувана або скеровувана зверху, інколи така, що вимагається знизу. Осьовим принципом культури є прагнення людини до *самоздійснення і піднесення власної значущості*. У минулому ці три ділянки пов'язувалися спільною ціннісною системою (а в буржуазному суспільстві завдяки спільному характерові структури). Але за сучасних умов спостерігається зростаюче роз'єднання цих трьох ділянок, і з причин, котрі я обговорюватиму в заключній частині, воно розширюватиметься й надалі. Поняття постіндустріального суспільства стосується переважно змін у *соціальній структурі*, способу, у який перетворюється економіка й перероблюється система зайнятості, а також нових співвідношень між теорією та емпірією, особливо між наукою й технологією. (...) Але я не наполягаю на тому, щоб ці зміни в соціальній структурі *визначали* відповідні зміни в політиці чи культурі. Скоріше, зміни в соціальній структурі ставлять *питання* для решти суспільства трьома способами. По-перше, соціальна структура – і особливо соціальна структура – є структурою ролей, покликаною узгоджувати дії індивідів щодо досягнення певних цілей. Ролі поділяють індивідів завдяки певним обмеженим способам поведінки, властивим окремому становищу, але індивіди далеко не завжди добровільно погоджуються з вимогами ролі. Один з аспектів постіндустріального суспільства, наприклад, полягає в дедалі більшій бюрократизації науки й зростаючій спеціалізації інтелектуальної праці в найдрібніших деталях. І все ж нема ясності в тому, що причетні до науки індивіди повинні погоджуватися з цим поділом так само, як це робили індивіди, що мали відношення до фабричної системи сто п'ятдесят років тому.

По-друге, зміни в соціальній структурі суспільства ставлять перед політичною системою проблеми "управління". У суспільстві, яке дедалі більшою мірою стає свідомим своєї долі й домагається контролю над сприятливими можливостями власного розвитку, політичний порядок із неодмінністю стає першорядним чинником. Позаяк постіндустріальне суспільство збільшує важливість технічного складника знання, воно спонукає жерців нового суспільства – вчених, інженерів і технократів – або

змагатися з політиками, або ж ставати їхніми спільниками. Тим самим відношення між соціальною структурою й політичним ладом стає однією з наріжних проблем влади в постіндустріальному суспільстві. І, по-третє, нові способи життя, що сильно залежать від першості пізнавально-теоретичної ерудиції, неодмінно кидають виклик тенденціям культури, котрі спрямовані до піднесення значущості людської особистості й обертаються дедалі більшою антиномічністю й антиінституційністю [40].

Питання до тексту

1. Яку стратегію розвитку соціуму розглядає Д. Белл? Які зміни у соціальній структурі та сферах суспільства символізують динаміку суспільного прогресу? З якими труднощами і суперечностями, на думку Д. Белла, зіштовхнеться постіндустріальне суспільство?

2. Чи згодні ви з тим, що постіндустріальне суспільство формує нову соціальну реальність? У чому це проявляється?

Завдання

1.1. Охарактеризуйте основні структурні компоненти та функціональне призначення кожної з чотирьох основних сфер суспільного життя. Відповідь відобразіть у таблиці.

Основні сфери суспільства	Функції	Структурні компоненти
1.		
2.		
3.		
4.		

1.2. Назвіть основні риси суспільного буття.

1.3. Назвіть основні елементи соціальної структури суспільства.

1.4. Назвіть основні соціальні протиріччя.

2. Тести можуть мати декілька правильних відповідей.

1. Об'єктом соціальної філософії є:

а) система взаємовідносин суспільства й особистості;

б) природа і сутність свідомості;

в) матерія та її властивості;

г) природний та духовний світ.

2. Напря́м філосо́фії, що пов'язує розвиток суспільства з проявом людської духовно-вольової активності, – це:

- а) матеріалізм;
- б) натуралізм;
- в) фаталізм;
- г) об'єктивний ідеалізм;
- д) суб'єктивний ідеалізм.

3. Соціально́е – це:

- а) соціально́е – це все тільки індивідуально́е;
- б) незале́жне від свідомості людини природне́;
- в) продукува́ння людського способу буття́;
- г) виборена́ у природи територія́ людського́.

4. Суспільна́ практика – це:

- а) інстинктивна діяльність;
- б) духовна діяльність;
- в) адаптаційна діяльність;
- г) перетворююча діяльність.

5. Особливості соціального буття людини виражаються через:

- а) свідомість, працю, мову;
- б) мистецтво, інстинкт, віру;
- в) відчуття, рефлексії, творчість.

6. Концепції індустріального суспільства пропонують як основу соціального прогресу:

- а) розвиток екологічних знань;
- б) стихійне поєднання розуму та почуттів;
- в) політичне єднання суспільства;
- г) зміну технологічних епох.

7. Суспільство – це:

а) економічні і політичні відносини між групами людей та індивідами;

б) найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складаються в процесі їхньої життєдіяльності;

в) функціонування і розвиток законів, що спрямовують розвиток.

8. Назвіть ученого, який ввів у науковий обіг термін "постіндустріальне суспільство"

- а) О. Конт;
- б) К. Маркс;
- в) Д. Белл;
- г) Г. Спенсер.

9. Потреби, що задовольняє суспільство:

а) збереження та відновлення життя членів суспільства;

б) підтримання стабільного функціонування соціальної організації життя;

в) культивування вищих духовних потреб у членів суспільства;

г) етнічна приналежність, стать, раса.

10. До соціальної структури суспільства відносять такі елементи:

а) економічна, політична та духовна структури;

б) соціальна спільнота, соціальний інститут, соціальна організація, соціальна група;

в) соціальні погляди, соціальні цінності, соціальні організації.

11. Основними сферами життєдіяльності в суспільстві є:

а) психологічна;

б) культурно-побутова;

в) духовна;

г) соціально-політична;

д) матеріальна.

12. У традиційному суспільстві домінувало сільське господарство, в індустріальному – промисловість, а у постіндустріальному:

а) національне самовизначення;

б) духовність;

в) свобода;

г) сфера послуг та інформація.

13. Соціальний антагонізм – це:

а) тип стосунків між людьми;

б) об'єднанні соціальні групи;

в) загостренні, невирішені суперечності;

г) тип соціальних реформ.

14. Регуляція суспільних відносин здійснюється за допомогою таких соціальних регуляторів:

а) тотем і табу;

б) релігія;

в) мораль;

г) право;

д) політика;

е) громадська думка;

є) традиції та звичаї;

ж) культура;

з) техніка.

3. Тематика наукових робіт, рефератів та повідомлень

1. Різноманіття суспільних форм і проблема єдності соціального процесу.
2. Соціальний простір і час: основні закономірності розвитку.
3. Системний характер функціонування суспільної організації життя.
4. Традиції як форми соціального відтворення.
5. Система природи і суспільства: загальне, особливе, одиничне.
6. Місце і роль людини в сучасному суспільстві.
7. Інформаційне суспільство: філософський аналіз.
8. Прогрес чи регрес: аналіз сучасного соціуму та його перспектив.

Питання для дискусії

1. Проаналізуйте твердження: соціальна філософія займається не лише тим, що є, але і тим, що має бути.

2. Проаналізуйте думку: проблема значення (згідно з М. Мерло-Понті) або проблема сенсу – це і є проблема природи соціальної реальності.

Спостерігати суспільство – це зовсім не те ж саме, що спостерігати природу. Спостерігати суспільство – це означає розуміти сенс дій того або іншого учасника. Причому спостерігач повинен розуміти не лише об'єктивний сенс дії, але і той сенс, який вкладається в дію самим учасником. Чи погоджуєтеся ви з даним висловленням? Відповідь обґрунтуйте.

3. Обговоріть проблеми співвідношення матеріального/духовного, рівності/нерівності, свободи/необхідності стосовно вашого особистого розуміння стану сучасного українського суспільства.

Література: [3; 11; 13; 27; 35; 40; 42; 44; 103; 114; 141].

Тема 8. Філософія економіки

- 8.1. Економіка як предмет вивчення філософії.
- 8.2. Технологічні, наукові, фінансові та соціальні засади економічного життя у філософії економіки.
- 8.3. Економічна культура. Моральні аспекти економічної діяльності.

Основні поняття та терміни

Економіка, економічна культура, економічна людина, економічний лібералізм, соціальний лібералізм, технологічний детермінізм, економічний детермінізм, відчуження праці.

8.1. **Економіка** – це сукупність господарчих процесів забезпечення життя людей та задоволення ними власних потреб. Людина своєю працею створює блага, умови та засоби до існування. Філософія економіки намагається відтворити цілісну картину суспільства, вивчає шляхи взаємовпливу економіки, політики та культури. Величезний інтерес до економіки був викликаний капіталізацією. Були підняті проблеми виробництва, труда, власності, диференціації суспільства та ін.

Адам Сміт (1723 – 1790) розробив доктрину *економічного лібералізму*. Він закликав державу не заважати індивіду. Хоча прагнення до приватного збагачення суперечить моралі, людина, "незримою рукою ринку" підштовхується до цілі, яку не переслідує, – приносить користь суспільству. Лібералізм розвивали Д. Рікардо (1772 – 1823) і Т. Мальтус (1776 – 1834). Вони визнавали, що капіталізм не приносить користь усім прошаркам, але вважали це природним: зростання населення випереджує зростання добробуту. В середині ХІХ ст. виник *соціальний лібералізм* (Д. С. Мілль).

Утопіст Клод-Анрі Сен-Симон (1760 – 1825) вірив у прогрес, перехід від феодального військового режиму до адміністративної промислової системи. Приватна власність має бути недоторканною, але всі повинні працювати та отримувати відповідно до здібностей.

Економічний детермінізм Карла Маркса (1818 – 1883) розглядає суспільство як цілісну систему через реконструкцію його економічного базису. Базис обумовлює *надбудову* – суспільні погляди, ідеї, цінності. К. Маркс обґрунтовував прогресивну зміну *суспільно-економічних* формацій, які базуються на певному засобі виробництва.

У 1960 – 1970-х рр. на Заході розвивався фрейд-марксизм, який критикував суспільство споживання (Г. Маркузе, Е. Фромм). Тоді ж почалося осмислення особливостей *інформаційного суспільства* (І. Масуда, Маклюен Г. М., Д. Белл, О. Тоффлер та ін.).

8.2. Філософія економіки всебічно розглядає засади економічного життя, вивчає економічні явища. Серед напрямів дослідження – філософія техніки, власності, праці, грошей.

Перші праці в області **філософії техніки** з'явилися наприкінці ХІХ ст. (Е. Капп, А. Еспінас, Енгельмейер П. К.) Філософи вивчають специфіку технічного знання, взаємодію людини та природи, проблему оцінювання техніки, яка полягає в тому, щоб уявити наслідки інновації.

До Другої світової війни внесок техніки в цивілізацію оцінювали переважно позитивно. Пізніше виникла *технофобія* – негативне бачення технічного прогресу, який може призвести до глобальних катастроф та краху людства. Під техніцизмом розуміли спосіб мислення, згідно з яким природа є утилітарним об'єктом (М. Гайдеггер, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ж. Еллюль).

На початку ХХ ст. зародився *технологічний детермінізм* (Д. Белл, О. Тоффлер, Маклюен Г. М. та ін.). О. Тоффлер уважав, що в суспільстві взаємодіють техно-, соціо-, інфо- та психосфера, але саме технологічні революції є джерелом нових тенденцій.

Філософія власності. Право власності надає суб'єкту можливість користуватися, розпоряджатися благами, водночас із цим відбувається відчуження інших людей від цих благ.

Марксистки виступають за заборону приватної власності на землю, підприємства, природні ресурси та їх націоналізацію. Інші представники революційної думки – анархісти (Прудон П. Ж., Бакунін М. О., Кропоткін П. О.) – критикували не тільки приватну власність, але й державну: анархізм заперечує державу і виступає за самоврядування територіальних громад.

Ліберальна думка (А. Сміт, І. Бентам, К. Поппер, Р. Арон, Ф. фон Гайек) вважає інститут приватної власності недоторканим, оскільки він обмежує контроль і примус держави відносно індивіда.

Філософія праці. Труд – це цілеспрямована діяльність, яка має за мету засвоєння природних і соціальних ресурсів заради задоволення потреб людини та суспільства. Християнська думка трактувала працю як те, на що людина є приреченою, але згодом з'явилося розуміння її творчої складової. Сковорода Г. С. (1722 – 1794) запровадив поняття *сродної праці*, яка відповідає покликанню і є умовою щастя.

У марксизмі розглядається проблема *відчуження праці*. Людина відчужується від продуктів своєї праці, від процесу труда, оскільки він є примусовим, від власної людської природи, оскільки труд стає лише засобом забезпечення біологічних потреб. Подолання відчуження пов'язане з ліквідацією приватної власності та експлуатації.

Педагогічна думка та філософія освіти ХХ ст. досліджувала виховне значення праці (Макаренко А. С., Д. Дьюї).

Філософію грошей представлено працями К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса та ін. Георг Зіммель (1858 – 1918) вважав інтелект і гроші характерними ознаками капіталістичної доби. Відносини, побудовані на їх основі, є прагматичними та поверховими. Гроші звільняють людину, дають простір для розвитку, але разом із тим руйнують традиції, духовні цінності та зв'язки.

8.3. *Економічна культура* – це сукупність знань, норм, духовних цінностей та ідеалів, які впливають на економічну поведінку і трудову діяльність людей. Економічна культура окремої людини може бути нижче або вище економічної культури суспільства.

За етнорелігійною ознакою виокремлюють традиційну християнську, протестантську, ісламську, індо-буддистську, японську економічну культуру. У тій чи іншій культурі панують певні уявлення про благодійність, працю, власність, багатство та бідність, стосунки між господарями та робітниками.

Так, православ'я вимагає, щоб господарська діяльність відбувалася відповідно до моральних заповідей. Благодійність – це прояв милосердя, духовний акт із боку віруючого. Всіляко вітається молитовна праця та відхід від мирського життя, власне економічна діяльність розглядається як допоміжна. Високо цінується дух колективної праці. Традиційно існувала недовіра до грошової форми багатства, негативне ставлення до лихварства.

Протестантизм скасував монастирі, відлюдництво. Віруючий живе, щоб працювати. Він має бути аскетом у побуті, але прагне успіху, який свідчить про призначення до спасіння. Допомога бідним повинна здійснюватися у вигляді надання роботи. М. Вебер (1864 – 1920) вважав, що протестантизм обумовив розвиток капіталізму.

Згідно з ісламською господарською етикою, комерція має бути позбавлена ризику, авантюри, несправедливості. Звідси – заборона лихварства, відсоткового кредитування, бартерних та ф'ючерсних угод, біржових спекуляцій. Для допомоги бідним одновірцям мусульмани добровільно платять податок *закят*. Віруючі можуть нести ці кошти в ісламські банки, які займаються проектним інвестуванням.

Економічна культура, як і культура в цілому, виконує функцію соціальної пам'яті. Проте в її рамках відбувається не тільки зберігання

традицій, але й постійна селекція, запозичення й створення нових ідей, цінностей та норм, які регулюють економічну діяльність.

Хрестоматія

А. Сміт (1723 – 1790)

... Будь-яка людина використовує капітал на підтримку промисловості тільки заради прибутку, тому вона завжди буде намагатися використовувати його на підтримку тієї галузі промисловості, продукт якої буде мати найбільшу вартість і обмінюватися на найбільшу кількість грошей або інших товарів.

...Але річний дохід будь-якого суспільства завжди в точності дорівнює обмінній вартості всього річного продукту його праці або, правильніше, саме і є цією обмінною вартістю. І оскільки кожна окрема людина намагається у разі можливості використовувати свій капітал на підтримку вітчизняної промисловості і так спрямовувати цю промисловість, щоб продукт її володів найбільшою вартістю, вона обов'язково сприяє тому, щоб річний дохід суспільства був максимально великий. Зрозуміло, зазвичай вона не має на увазі сприяти суспільній користі і не усвідомлює, наскільки вона сприяє їй. Воліючи надавати підтримку вітчизняному виробництву, а не іноземному, людина має на увазі лише свій власний інтерес, і здійснюючи це виробництво таким чином, щоб її продукт володів максимальною вартістю, вона переслідує лише свою власну вигоду, причому в цьому випадку, як і в багатьох інших, вона невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім і не входила в її наміри; у ході цього суспільство не завжди страждає від того, що ця мета не входила в її наміри. Переслідуючи свої власні інтереси, людина часто більш дійсним чином слугує інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне робити це.

Глава II. Про причину, що викликає розподіл праці.

Поділ праці, котрий призводить до таких переваг, аж ніяк не є результатом чиєїсь мудрості, яка передбачила й усвідомила той загальний добробут, що буде породжений ним: він є наслідком, – що, правда, дуже повільно і поступово розвивається, – певної схильності людської природи, яка аж ніяк не мала на увазі такої корисної мети, а саме схильності до міни, торгівлі, до обміну одного предмета на інший.

... Людина постійно потребує допомоги своїх ближніх, але марно було б очікувати її лише від їх гарного ставлення. Вона скоріше досягне своєї мети, якщо звернеться до їх егоїзму і зуміє показати їм, що в їх власних інтересах зробити для неї те, що вона вимагає від них. ... Дай мені те, що мені потрібно, і ти отримаєш те, що необхідно тобі, – такий сенс всякої подібної пропозиції. ... Не від доброзичливості м'ясника, пивовара або булочника очікуємо ми отримати свій обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів [134].

Питання до тексту

1. Як ви розумієте філософську метафору "невидима рука ринку"?
2. Поміркуйте, у яких випадках інтереси суспільства можуть суперечити інтересам окремих суб'єктів вільного ринку? Чи можуть такі протиріччя владнатися самі собою?

М. Вебер (1864 – 1920)

Хоча в епоху Реформації кальвінізм, як і інші протестантські віросповідання, в жодній країні не був тісно пов'язаний з якимось певним класом, усе ж можна вважати характерним і до певної міри "типовим", що, наприклад, серед прозелітів гугенотських церков Франції переважали ченці і представники торгово-промислових кіл (купці, ремісники), причому це співвідношення збереглося і в часи переслідувань гугенотів. Уже іспанці знали, що "єресь" (тобто нідерландський кальвінізм) "сприяє пробудженню торгового духу"...

... "дух працьовитості", "прогресу" тощо, пробудження якого приписують протестантизму, не можна, як це часто роблять сьогодні, розуміти у "просвітницькому" смислі як "радість життя". Ранній протестантизм Лютера, Кальвіна, Нокса і Фоета мав мало спільного з тим, що сьогодні називають "прогресом"... Якщо ж пробувати віднайти якусь внутрішню спорідненість між старопротестантським духом і сучасною капіталістичною культурою, то її слід би було вбачати не в його (уявній) більш-менш матеріалістичній чи принаймні антиаскетичній "життєрадісності", а насамперед у його суто *релігійних* рисах....

...сьогодні люди, сповнені "капіталістичного духу", якщо й не є відверто ворожими церкві, то все ж лишаяються байдужими до неї... Коли

їх запитати про "сенс" їхньої нестримної гонитви за наживою, плодами якої вони ніколи не користуються і котра якраз з погляду посеїбичної орієнтації життя мусила б видаватися цілком безглуздою, то вони б відповіли, мабуть (якщо взагалі б знали відповідь), що ними рухає "турбота про дітей та онуків", ймовірніше ж – оскільки такий мотив специфічний не лише для них, а однаковою мірою виявляє себе і в цілком "традиціоналістському" типі людей, – вони просто сказали б, що постійна праця заради ділових інтересів стала для них "життєвою необхідністю". Слід зазначити, що це справді єдино правильна мотивація, яка до того ж виявляє повну *ірраціональність* такого способу життя з точки зору особистого щастя – способу життя, коли людина існує для справи, а не справа для людини. Зрозуміло, що певну роль тут відіграють і відчуття влади і пошана, що їх несе з собою багатство...

...Капіталізм (у наш час) більше не потребує санкціонування з боку тих чи інших релігійних сил, убачаючи у будь-яких спробах церковного впливу на господарське життя (наскільки воно взагалі ще має місце) таку ж саму перешкоду, як і у спробах державного регулювання економіки. "Світогляд" визначається тепер, насамперед, інтересами торгової і соціальної політики. Той, хто не пристосував свій спосіб життя до умов, за яких можливий успіх у капіталістичному суспільстві, зазнає краху або просто не просувається нагору. Але все це – явища нашої доби, коли капіталізм, який здобув перемогу, відкидає непотрібну йому вже стару опору. Так само, як він свого часу зміг зруйнувати старі середньовічні форми регламентації господарського життя, спираючись лише на союз із державною владою, яка тоді формувалася, – так само він міг (ми можемо це припустити) використовувати і релігійні сили. Чи *було* це насправді, і якщо було, то в якій формі, нам якраз і належить встановити. Бо ледве чи потребує доказів, що таке розуміння наживи як обов'язку і самоцілі, як "покликання", суперечить моральним почуттям цілих епох...

...Це стосується, насамперед, капіталістичних кіл: допоки вони зберігали зв'язок із церковною традицією, вони розглядали свою діяльність як щось у кращому разі морально індиферентне, терпиме, однак водночас – хоча б через постійну небезпеку вступити у конфлікт із церковною забороною лихварства – і як щось сумнівне з точки зору спасіння душі. Чималі суми, за свідченням джерел, надходили до церковної скарбниці після смерті заможних людей як "покаянні гроші"... Та навіть скептично налаштовані і далекі від церкви люди прагнули,

як правило, – оскільки вважалося за краще певним чином запобігти непевності становища своєї душі після смерті, для чого (згідно з досить поширеними м'якими переконаннями) досить було виконати зовнішні ритуали, що забезпечували спасіння душі, – помиритися на всяк випадок з церквою, внісши до її скарбниці певну суму грошей. Якраз тут чітко проступає ставлення *самих* носіїв нових поглядів до власної діяльності, в якій вони ладні вбачати дещо чуже, а то й прямо *протилежне* моральності. Яким же чином така поведінка, яку у кращому випадку можна було вважати етично допустимою, могла перетворитися на "покликання" у розумінні Бенджаміна Франкліна?... Вести *тут* мову про "відображення" "матеріальних" інтересів в "ідеальній надбудові" було б просто безглуздя. Яке ж коло ідей сприяло підпорядкуванню діяльності, котра, здавалося б, спрямована лише на отримання *прибутку*, під категорію "покликання", до якого індивід відчував певний *обов'язок*? Адже якраз ця ідея стала етичним підґрунтям і опорою життєвої поведінки підприємців "нового стилю".

У ряді випадків за основний принцип сучасного господарства вважають – як це робить, зокрема, у своїх часом дуже вдалих і переконливих дослідженнях Зомбарт – "економічний раціоналізм". Це безумовно справедливо, якщо під економічним раціоналізмом розуміти таке підвищення продуктивності праці, якого досягають шляхом *науково* обґрунтованого поділу виробничого процесу, що дозволяє долати "органічні" межі зростання продуктивності праці, зумовлені природою і людськими можливостями. Таким процесом раціоналізації в галузі техніки та економіки зумовлена, безперечно, значна частина життєвих ідеалів сучасного буржуазного суспільства: праця, спрямована на раціональну організацію розподілу матеріальних благ, завжди, без сумніву, була одною з головних цілей діяльності представників "капіталістичного духу". Досить хоча б познайомитись із тим, як Франклін описує свої зусилля, спрямовані на покращення комунального господарства Філадельфії, щоб зрозуміти цю очевидну істину. Радість і гордість від усвідомлення того, що багато людей завдяки тобі "отримали роботу", що ти сприяєш економічному "розквітові" рідного міста у тому, орієнтованому на зростання кількості народонаселення і торгівлі значенні, яке капіталізм пов'язує з поняттям розквіту, – все це, безперечно, належить до ознак тієї специфічної і, безперечно, "ідеалістичної" радості життя, яка притаманна представникам сучасного

підприємництва. Поряд із цим безумовно фундаментальною рисою капіталістичного приватного господарства є те, що воно раціоналізоване на основі строгого *розрахунку*, планомірно і тверезо спрямоване на досягнення економічного успіху – на протигагу господарству селянина, який живе сьогоднішнім днем, або привілеям і рутині старих цехових майстрів чи "авантюристичному капіталізмові"...

..."Раціоналізм" – це історичне поняття, яке криє в собі безодню суперечностей, і нам належить, насамперед, з'ясувати, від якого духу веде свій родовід та конкретна форма "раціонального" мислення і "раціонального" життя, на ґрунті якої виросла ідея "покликання", і та – як ми бачимо, цілком ірраціональна з погляду чисто евідемоністичних інтересів окремої особи – здатність до кінця віддавати себе *роботі* в рамках свого фаху, котра завжди була і продовжує залишатися одною з найхарактерніших ознак нашої капіталістичної культури. [50]

Питання до тексту

1. Чому М. Вебер вважав, що розповсюдження капіталізму потребувало релігійних засад?
2. Як протестантський "дух капіталізму" змінив ставлення до приватного підприємництва та професійної діяльності взагалі?

Д. Белл (1919 – 2011)

Концепція постіндустріального суспільства є великим узагальненням. Його значення можна легше збагнути, коли виокремити п'ять компонентів цього поняття.

1. В економічному секторі: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг.
2. У структурі зайнятості: домінування професійного і технічного класу.
3. Осьовий принцип суспільства: центральне місце теоретичного знання як джерела нововведень і формування політики.
4. Орієнтація на майбутнє: особлива роль технології і технологічних оцінок.
5. Ухвалення рішень: створення нової "інтелектуальної технології".

Формування економіки послуг. ...К. Кларк у праці "Умови економічного прогресу" аналітично розділив економіку на три сектори – первинний, вторинний і третинний. До первинного сектору було віднесено головним чином сільське господарство; до вторинного – промисловість, чи індустрію; до третинного – послуги. Будь-яка економіка є сумішшю у різних співвідношеннях кожного з цих секторів...

...першою й найпростішою характеристикою постіндустріального суспільства є те, що більша частина робочої сили вже не зайнята в сільському господарстві або виробництві, а зосереджена в сфері послуг, до якої відносяться – торгівля, фінанси, транспорт, охорона здоров'я, індустрія розваг, а також сфери науки, освіти і управління...

Переважа професійного і технічного класу. ...Розвиток "економіки послуг" з її акцентом на офісній роботі, освіті й управлінні, природним чином викликало зміщення до тих видів праці, в яких були зайняті "білі комірці"...

Але сама найвражаюча зміна пов'язана і зростанням професійної і технічної зайнятості, – діяльність, котра вимагає освіти на рівні коледжу – яка зростає удвічі швидше середнього показника...

Центральна роль теоретичного знання. ...Головним у ході прийняття рішень і спрямування змін є домінування *теоретичного* знання, першість теорії над емпірією і кодифікація знання в абстрактну систему символів, котрі, як і в будь-якій аксіоматичній системі, можуть бути використаними для вивчення багатьох відмінних сфер досвіду...

...Поєднання науки, технології та економіки символізується останніми роками виразом "дослідження і розвиток". З цього поєднання виникли засновані на науці галузі виробництва (комп'ютерна, електронна, оптична, полімерних матеріалів), які справляють дедалі більший вплив на виробничий сектор суспільства і забезпечують передовим індустріальним країнам провідну роль у виробничих циклах випуску товарів. Але заснована на науці індустрія, на відміну від галузей виробництва, що виникли в XIX столітті, залежить, насамперед, від теоретичної роботи, котра передує виробництву різних виробів. Комп'ютер не міг би існувати без досліджень в області фізиці твердого тіла, започаткованих сорок років тому Ф. Блохом. Лазер безпосередньо виник завдяки проведеним тридцять років тому дослідженням І. Рабі за молекулярними оптичними променями...

...По суті теоретичне знання дедалі більшою мірою стає стратегічним ресурсом, осьовим принципом, а університети, дослідницькі

організації та інтелектуальні інститути, де вони кодифікуються й збагачуються, стають осьовими структурами цивілізації, що з'являється.

Планування технології. ...Якщо суспільство стає більш залежним від технологій і нововведень, то в систему запроваджується небезпечна "невизначеність". (Маркс вважав, що капіталістична економіка повинна розширяться чи померти. Послідовники-марксистки, наприклад В. Ленін і Р. Люксембург, припускали, що подібне розширення неодмінно мало бути географічним; звідси й теорія імперіалізму. Але основним напрямом експансії виявилось інтенсивне використання капіталу і технології.) Яким чином можна підтримати зростання без нової технології? Розвиток передбачення і "техніки відображення" уможливають нову фазу в економічній історії – фазу свідомого, планомірного поступу технологічних змін і на основі цього зменшення невизначеності економічного майбутнього...

Оцінювання технології є цілком здійсненним. Для нього потрібний політичний механізм, котрий дозволив би проводити подібні дослідження і встановлювати критерії для регулювання використання нових технологій...

Виникнення нової інтелектуальної технології. ...друга половина ХХ століття у методологічному аспекті є управління організованою складністю (великими організаціями і системами, теорією з великим числом змінних), розпізнання і здійснення стратегій раціонального вибору як у взаємодії з природою, так і у відносинах між людьми, і в кінцевому рахунку, розвиток нової інтелектуальної технології, котра наприкінці століття може стати такою ж визначною для людства, якою була машинна технологія для середини минулого століття.

Метою нової інтелектуальної технології є не більше й не менше, як реалізувати мрію соціального алхіміка: "упорядкувати" масове суспільство. Сьогодні в цьому суспільстві мільйони людей щоденно ухвалюють мільярди рішень про те, що купити, скільки мати дітей, за кого голосувати, яку роботу обрати тощо. Будь-який окремий вибір може бути так само непередбачуваним, як і рух атомів у квантовій фізиці, мимоволі діючих на вимірювальний прилад, але все ж таки сукупність складників можна виявити так само чітко, як це робить геодезист, розбиваючи методом триангуляції висоту і горизонт... [40].

Питання до тексту

1. Що розуміють під "третинним сектором" економіки? Як змінюється соціальна структура внаслідок його розвитку?

2. Яку роль відіграє розвиток технологій за умов постіндустріального суспільства? Що таке "інтелектуальна технологія"?

Завдання

1. Які риси належать економічній культурі християнства, ісламу, буддизму (або декільком із них): а) праця не повинна бути надмірною; б) грошовий обмін товарів є єдиним справедливим видом обміну; в) негативне ставлення до лихварства; г) віруючий повинен регулярно платити податок на користь бідним; д) плата працівнику не повинна залишатися в будинку господаря до ранку.

2. Тести можуть мати декілька відповідей.

1. Інститут приватної власності критикували представники таких напрямів:

- а) марксизму;
- б) анархізму;
- в) лібералізму.

2. Філософія економіки А. Сміта є:

- а) ліберальною;
- б) тоталітарною;
- в) ідеалістичною.

3. Соціальний лібералізм обґрунтував:

- а) Т. Мальтус;
- б) К. Маркс;
- в) Мілль Дж. С.

4. Сродна праця, згідно зі Сковородою Г. С., – це:

- а) колективна праця;
- б) творча праця;
- в) праця за покликанням.

5. Вплив протестантської етики на розвиток капіталістичної економіки вивчав:

- а) Г. Гадамер;
- б) М. Фуко;
- в) М. Вебер;
- г) А. Сміт.

6. Сен-Симон К. А. створив концепцію:
- а) промислової системи;
  - б) аграрної системи;
  - в) ринкової системи.
7. Автор фундаментальної праці "Філософія грошей":
- а) В. Зомбарт;
  - б) Г. Зіммель;
  - в) Мілль Дж. С.
8. Принцип невидимої руки ринку обґрунтував:
- а) Ж.-Ж. Руссо;
  - б) Д. Кейнс;
  - в) А. Сміт.
9. Ф'ючерсні угоди засуджуються:
- а) у буддизмі;
  - б) в ісламі;
  - в) у протестантизмі.
10. Ісламські банки виконують:
- а) усі традиційні функції;
  - б) тільки функцію кредитування населення;
  - в) головним чином інвестиційні функції.

Питання для дискусії

1. Оберіть судження, яке більше відповідає дійсності та обґрунтуйте обрану позицію.

А. Труд є умовою щастя людини та смислом її життя.

Б. Труд є чимось вимушеним. Людина працює, щоб жити, а не живе, щоб працювати.

2. Оберіть судження, яке більше відповідає дійсності та обґрунтуйте обрану позицію.

А. Приватна власність є необхідним гарантом автономії індивіда, його свободи.

Б. Приватна власність є, перш за все, джерелом суспільної нерівності та експлуатації людини іншою людиною.

3. Гроші та пристрасть до грошей часто розглядають як символ/ознака бездуховності. Які аргументи можна висунути "за" та "проти" цього стереотипу?

Література: [3; 28; 30; 50; 76; 77; 84; 134; 173].

Тема 9. Філософія моралі

- 9.1. Концептуальні підходи до вивчення моралі.
- 9.2. Основні категорії моралі.
- 9.3. Етичні вчення та їх ґенеза.
- 9.4. Мораль і моральність як форми суспільної свідомості

Основні терміни

Аксіологія, гедонізм, гуманізм, евдемонізм, етика, етичний релятивізм, мораль, моральний ідеал, нігілізм, прагматизм, утилітаризм.

9.1. *Філософія моралі* – це область знання, в якості предмета вивчення якої виступає теорія моралі – етика, точніше нормативно-описова етика або моральність. Інша назва філософії моралі – критична етика, оскільки вона включає в себе філософську рефлексію про мораль.

Філософія моралі має вигляд практичної філософії (на відміну від емпіричних досліджень моралі), що означає конкретність і практичну спрямованість моральної дії, знання про моральні чесноти заради реалізації їх у життя. В історії філософської думки існує кілька трактувань моралі залежно від джерела:

1. Натуралістична концепція, де мораль – це момент розвитку природних (біологічних) закономірностей.

2. Соціологічна концепція, де мораль – це елемент громадської організації, різновид соціальної дисципліни (соціальна дисципліна – необхідна умова реалізації людиною її прав).

3. Антропологічна концепція, де мораль – це невід’ємна якість людини, укладена в самій природі людини.

Концепція морального ідеалу (якісної визначеності нормативної програми етики як науки про мораль).

1. Гедонічна концепція – найвища цінність для людини – задоволення, а отже, всі дії спрямовані на реалізацію потреби в отриманні задоволень.

2. Прагматична концепція – тільки те володіє моральною цінністю, що служить певній меті.

3. Гуманістична концепція – людина – найвища моральна цінність, мета кожного сприяти благу іншого (альтруїзм).

9.2. Як і в будь-якій системі знань у моралі мають місце категорії – теоретичні поняття, що відображають у своєму змісті моральні цінності, закріплені в суспільстві і є свого роду призмою, крізь яку людина оцінює вчинки інших людей. Крім того, за допомогою цих понять моральної свідомості суспільство здійснює регулювання (моральної) поведінки членів соціуму. Серед основних категорій можна назвати "добро і зло", "обов'язок", "честь і совість", "щастя", "сенс життя" тощо.

9.3. Історія етичних учень бере свій початок у державах Древнього Сходу (Єгипет, Месопотамія, Китай, Індія) та Стародавньої Греції приблизно в VI – II ст. до н. е. і розвивається протягом століть, збагачуючи свій категоріальний апарат і збагачуючи суспільну свідомість етичними вченнями та концепціями, основним серед яких виступають гедонізм, утилітаризм, прагматизм, нігілізм, абсолютизм, релятивізм та ін. На загальному тлі становлення християнства в умовах формування європейських держав після падіння Римської імперії середньовічна етика була зосереджена навколо Декалогу (10 заповідей, даних Мойсею на горі Синай), тобто моральні вимоги в цю епоху виступають як заповіді Бога.

Моральний початок підпорядковує себе служінню найвищій релігійній меті – спасіння душі. І тут чітко вимальовується кордон між етикою Античності і Середньовіччя. Якщо у античної етики найвищою метою було досягнення досконалості природи людини (тобто того, що невіддільне від самої людини, закладено в ній самій), то в християнській етики головне завдання – порятунок людини, яка досягається за межами самої людини. Філософію моралі Нового часу прийнято вважати апологією індивідуалізму. Індивідуалізму, який стояв в опозиції соціального пригнічення Середньовіччя з одного боку і черпав сили в інтелектуальних відкриттях, пов'язаних з освоєнням нових господарських відносин.

9.4. Моральність у перекладі з латинського (*moralitas*) означає моральність, тому нерідко терміни "моральність" і "духовність" замінюють один одного. Моральність прийнято визначати як внутрішню установку людини на узгодження своїх дій з нормами моралі, тобто дотримання етичних ідеалів через етичні регулятиви (певні правила поведінки, що наближають до морального ідеалу). І. Кант вважав, що дію можна вважати моральною тільки якщо вона не просто здійснюється відповідно до моральних законів, а саме впливає з ідеї обов'язку. Моральність самодостатня і не потребує заохочення ззовні.

Мораль на відміну від моральності має суспільний характер, визначається соціальними причинами і суть її полягає в оцінюванні поведінки людини, приписі або заборони певних дій і вчинків. Мораль завжди припускає наявність зовнішнього оцінювача суб'єкта (держава, церква, інша людина). Як правило, мораль закріплена в певному кодексі (законі). Сутність моралі полягає в співвіднесенні конкретного вчинку з цим законом як із певним критерієм оцінювання людської поведінки. Мораль заохочує одні норми поведінки і засуджує інші.

Хрестоматія

Епікур (342 – 270 рр. до н. е.)

Насамперед вір, що бог є істотою безсмертною і блаженною, бо таке загальне накреслення поняття про бога; тому не приписуй йому нічого, що чуже безсмертю і непритаманне блаженству, а уявляй про нього лише те, що підтримує його безсмертя і його блаженство. Так, боги існують, вони – очевидність; але вони не такі, якими їх вважає натовп, бо натовп не зберігає їх (у поданні) такими, якими вважає. Нечестивий не той, хто відкидає богів натовпу, а той, хто приймає думки натовпу про богів, – бо висловлювання натовпу про богів – це не передбачення, а домисли, і до того ж помилкові. Саме в них стверджується, ніби боги посилають поганим людям велику шкоду, а хорошим користь: адже люди звикли до власних переваг і до подібних собі ставляться добре, а все, що не таке, вважають чужим. Звикай думати, що смерть для нас – ніщо... Отже, найстрашніше зло – смерть – не має до нас ніякого відношення; коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас вже немає. Таким чином, смерть не існує ні для живих, ні для мертвих, оскільки для одних вона сама не існує, а інші для неї самі не існують.

Більшість людей біжать від смерті як від найбільшого зла, то жадають її як відпочинку від зла життя. А мудрець не ухиляється від життя і не боїться смерті, тому що життя йому не заважає, а смерть не здається злом...

...Краще вже вірити байкам про богів, ніж коритися долі, вигаданій фізиками, – байки дають надію умилостивити богів шануванням, у долі ж укладена невблаганна неминучість.

...Серед наших бажань слід одні вважати природними, інші – порожніми, а серед природних – одні необхідними, інші – тільки природними,

а серед необхідних одні – необхідними для щастя, інші – для спокою тіла, треті – просто для життя. Якщо у разі такого розгляду не допускати помилок, то будь-яка перевага і будь-яке уникнення призведе до тілесного здоров'я і душевної безтурботності, а це – кінцева мета блаженного життя. Адже все, що ми робимо, ми робимо для того, щоб не мати ні болю, ні тривоги; і коли це, нарешті, досягнуто, то будь-яка буря душі розсіюється, оскільки живій істоті вже не треба до чогось йти, немов до відсутнього, і чогось шукати, немов душевних і тілесних благ. Насправді ми відчуваємо потребу в насолоді тільки тоді, коли ми страждаємо від її відсутності; а коли не страждаємо, то і потреби не відчуваємо.

...Отже будь-яка насолода, будучи від природи спорідненою нам, є благом, але не будь-яка заслуговує переваги; рівним чином і будь-який біль є злом, але не будь-якої болі слід уникати; а треба про все судити, розглядаючи і порівнюючи корисне і некорисне – адже часом ми і на благо дивимося як на зло і, навпаки, на зло – як на благо...

Тому, коли ми говоримо, що задоволення є кінцевою метою, то ми розуміємо аж ніяк не насолоди розпусти чи чуттєвості, як вважають ті, хто не знають, не поділяють або погано розуміють наше вчення, – ні, ми розуміємо свободу від страждань тіла і від сум'яття душі.

Початком же всього цього і найвеличнішим з благ є розум; він дорожче навіть самої філософії, і від нього походять усі інші чесноти. Це він вчить, що не можна жити солодко, не живучи розумно, добре і праведно, і (не можна жити розумно, добре і праведно), не живучи солодко: адже всі чесноти схожі з солодким життям, а солодке життя невіддільне від них. [168].

Питання до тексту

1. У чому, згідно з Епікуром, полягає сутність щасливого життя?
2. Яку роль у досягненні щасливого життя відводить Епікур розуму?
3. У сучасній мові слово "епікуреїзм" часто вживається для позначення схильності до чуттєвих задоволень, до затишку, до зручностей життя. На підставі тексту самого Епікура спробуйте підтвердити або спростувати дане визначення.

I. Кант (1724 – 1804)

В основі етики, згідно з І. Кантом, лежить не прагнення до щастя (евдемонізм), а прагнення бути гідним щастя. Це здійснюється за

допомогою виконання обов'язку, який І. Кант ототожнює з категоричним імперативом. Основним атрибутом обов'язку стає безкорисливість (на відміну від гіпотетичного імперативу, який визначається не безкорисливістю, а корисністю). У творі І. Кант проводить паралелі між своїм розумінням боргу і моральним почуттям британських філософів, однак зауважує, що обов'язок не може бути почуттям, бо передує досвіду. Обов'язок є саме імперативом для вільної волі, тобто загальнозначущим велінням (на відміну від максими). Причому обов'язок виходить із самоцінності вчинку.

Критика практичного розуму.

Основний закон чистого практичного розуму.

Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу загального законодавства.

Чиста геометрія має постулати в якості практичних положень, які не містять у собі нічого, крім припущення, що щось можна зробити, якщо потрібно, щоб це було зроблено; вони єдині положення чистої геометрії, що стосуються існування. Отже, вони практичні правила, підлеглі проблематичній умові волі. Але тут правило говорить: неодмінно слід чинити певним чином. Практичне правило, отже, необумовлене, подано *a priori* як категорично практичне положення, яке визначається об'єктивно. Насправді, чистий, сам по собі практичний розум тут вже безпосередньо є законодавчим. Воля розуміється як незалежна від емпіричних умов, а отже як чиста воля, як певна форма закону; і це визначає підставу і розглядається як вища умова всіх максимів. Такий стан речей досить дивний і не має собі подібного у всьому іншому практичному пізнанні. Дійсно, апіорна думка про можливе загальне законодавство, яка, отже, є лише проблематичною думкою, безумовно пропонується як закон, нічого не запозичуючи з досвіду або якої-небудь зовнішньої волі. Але це не такий припис, згідно з яким учинок повинен бути здійснений, завдяки чому можливий бажаний результат (адже тоді правило було б завжди обумовлено фізично), а є правилом, що *a priori* визначає тільки волю щодо форми її максими. І тоді закон, який слугує тільки заради суб'єктивної форми основоположення, можна принаймні мислити як визначальну основу завдяки об'єктивній формі закону взагалі. Свідомість такого основного закону можна назвати фактом розуму, оскільки цього не можна вигадати з попередніх даних розуму, наприклад, свідомості свободи (адже цю свідомість нам заздалегідь не дано); вона сама по собі нав'язується нам як апіорне синтетичне

положення, яке не ґрунтується на якомусь ні на чистому, ні на емпіричному спогляданні, хоча це положення має бути аналітичним, якщо передбачено свободу волі, для якої, однак, як для позитивного поняття, необхідне було б інтелектуальне споглядання, якого тут не можна допустити. Але для того, щоб розглядати цей закон без помилкових тлумачень, треба зауважити, що він не емпіричний закон, а єдиний факт чистого розуму, який проголошується таким чином як спочатку законодавчий розум (*sic volo, sic jubeo*).

Чистий розум сам по собі є практичним розумом і дає (людям) загальний закон, який ми називаємо моральним законом. [86].

Питання до тексту

1. Сформулюйте категоричний імператив І. Канта
2. Поміркуйте, в чому полягає різниця між концепцією практичного і критичного розумів І. Канта.

Г. В. Ф. Гегель (1770 – 1831)

Отже, приватний інтерес пристрасті нерозривно пов'язаний з виявленням загального, бо загальне, що є результатом приватних та певних інтересів і їх заперечення. Приватні інтереси вступають у боротьбу між собою, і деякі з них виявляються абсолютно неспроможними. Не загальна ідея протиставляється чому-небудь і бореться з чим-небудь; вона не піддається небезпеці; вона залишається недосяжною і неушкодженою на задньому плані. Можна назвати хитрістю розуму те, що він змушує діяти пристрасті для себе, причому те, що здійснюється за умови їх посередництва, має збиток і шкоду. Бо йдеться про явище, частина якого незначна, а частина позитивна. Приватне у більшості випадків занадто порівняне із загальним: індивідууми приносяться в жертву і прирікають на загибель.

Хоча ми і примиряємося з тим, що індивідуальності, їх цілі та їх задоволення приносяться в жертву, що їх щастя взагалі надається випадковості, до царства якої воно належить, а індивідууми взагалі підводяться під категорії засобів, однак у них є така сторона, яку ми не наважуємося розглядати тільки з цієї точки зору навіть і щодо вищого початку, оскільки вона є чимось безумовним незалежним, самим по собі

вічним – це мораль, моральність, релігійність. Уже коли йшлося взагалі про здійснення розумної мети індивідуумами, було вказано на їх суб'єктивну сторону, на їх цікавість, інтерес їх потреб і прагнень, на їхні думки і їх розуміння як на таку сторону, яка хоча і формальна, але сама має нескінченне право на обов'язкове задоволення. Коли ми говоримо про який-небудь засіб, ми, передусім, уявляємо собі його як щось, що є лише чимось зовнішнім щодо мети, що зовсім не причетна їй. Однак насправді вже природні речі взагалі, навіть звичайнісінькі неживі предмети повинні бути такими, щоб вони відповідали меті, повинні мати щось спільне з нею. У вказаному суто зовнішньому розумінні люди все менше належать до мети розуму як засобу; вони, користуючись у ході цього зручними випадками, не тільки здобувають одночасно зі здійсненням цієї мети й здійснення своїх приватних цілей, за своїм змістом відмінних від мети розуму, але вони причетні і самої зазначеної розумної мети, а саме тому вони є самоцілями, – самоцілями не тільки формально, як живі істоти взагалі, індивідуальне життя яких саме є за своїм змістом вже підлегле людському життю і може бути по праву використане як засіб, – але люди є самоцілями і за змістом цілі. Під це визначення підходить саме те, вилучення чого з категорії засоби ми вимагаємо, а саме – мораль, моральність, релігійність. Справа в тому, що людина є метою в собі самій лише завдяки тому божественному початку, який є в ній і який спершу було названо розумом, а оскільки він проявляється в діяльності і сам себе визначає, – свободою. І ми стверджуємо, не маючи змоги детальніше розвинути тут цю думку, що релігійність, моральність і тощо впливають саме з цього джерела і розвиваються на цьому ґрунті і тим самим підносяться над зовнішньою необхідністю і випадковістю. Але тут слід зауважити, що, оскільки особам надається свобода, вони є винними у моральній та релігійній зіпсованості і в занепаді моральності і релігії [60].

Питання до тексту

1. Чому розум визначається автором як божественне начало?
2. Який зв'язок існує між моральністю, релігійністю і розумом?

Ф. Ніцше (1844 – 1900)

...Нам необхідна критика моральних цінностей, сама цінність цих цінностей повинна бути якось поставлена під питання, – а для цього

необхідне знання умов і обставин, з яких вони постали, серед яких вони розвивалися і змінювалися.., – знання, яке було досі, і в якому не було потреби. Цінність цих "цінностей" брали за даність, як факт, за щось проблематичне і недоторкане, досі ні крапельки не сумнівався і не коливалися в тому, щоб оцінити "доброго" за вищими ставками, ніж "злого", більш високим в розумінні всього сприяючого, корисного, плідного з точки зору людини взагалі (включаючи і майбутнє людини) <...>.

Орієнтиром, що виводить на правильний шлях, стало мені запитання, що, власне, означають в етимологічному відношенні позначення "хорошого" в різних мовах: я виявив тут, що всі вони посилаються на однакове перетворення поняття "знатний", "благородний" у становому сенсі, всюди виступають основним поняттям, із якого необхідним чином розвивається "гарний" у значенні "душевно знатного", "благородного", "душевно породистого", "душевно привілейованого": розвиток, завжди йде паралельно з тим іншим, де "вульгарне", "плебейське", "низинне" врешті-решт переходить у поняття "поганого"... Щодо генеалогії моралі, то це здається мені істотним розсудом; його настільки пізнє відкриття пояснюється гальмуючим впливом, який демократичний розум чинить у сучасному світі на всі питання, що стосуються походження <...>.

Усе, що було вчинено на землі проти "знатних", "могутніх", "панів", не йде ні в найменше порівняння з тим, що скоїли проти них євреї; євреї, цей жрецький народ, що вмів, урешті-решт, брати реванш над своїми ворогами і переможцями лише шляхом радикальної переоцінки їх цінностей, отже, шляхом акту духовної помсти. Так єдино і личило жрецькому народу, народу найбільш витісненої жрецької помисливості. Саме євреї ризикнули з жахливою послідовністю вивернути аристократичне рівняння цінності (добрий = знатний = могутній = прекрасний = щасливий = той, якого любить Бог) – це постало з бездонної ненависті (ненависті безсилля): саме "тільки одні знедолені є хорошими, тільки бідні, безсилі, незнатні є хорошими, тільки стражденні, терплять позбавлення, хворі, потворні є єдино благочестиві, єдино побожні, їм тільки і належить блаженство, – ви ж, знатні і могутні, ви, на віки вічні злі, жорстокі, хтиві, ненаситні, безбожні, і ви до кінця часу будете злочасними, проклятими і засудженими – з євреїв починається повстання рабів у моралі, повстання, що тягне за собою двотисячолітню історію, що випадає нині від погляду лише тому, що воно було переможним...<...>

Що добре? – Все, що підвищує в людині почуття влади, саму владу.

Що погано? – Все, що походить від слабкості.

Що є щастя? – Почуття зростаючої влади, почуття подоланої протидії.

Незадоволеність, але прагнення до влади, не мир взагалі, але війна, не чеснота, але повнота здібностей (чеснота в стилі Ренесанс, *virtu*, чеснота, вільна від моралі).

Слабкі і невдахи повинні загинути: перше положення нашої любові до людини. І їм слід допомогти в цьому.

Що гірше будь-якої вади? – Діяльне співчуття до всіх невдах і слабких – християнство [112].

Питання до тексту

1. У чому суть "переоцінки всіх цінностей" згідно з Ф. Ніцше?
2. Які цінності слід переоцінити і чому?
3. Які переоцінені цінності мають стати керуючими принципами?

Чи згодні ви з Ф. Ніцше в цих питаннях?

Завдання

Виконайте тестові завдання (питання можуть мати декілька відповідей).

1. Предмет етики:

- а) мораль;
- б) прекрасне;
- в) культура;
- г) соціальні відносини.

2. Конфуціанство – релігійно-етичний напрям, що виник у:

- а) Стародавньому Римі;
- б) Стародавньому Китаї;
- в) Стародавній Індії;
- г) Стародавньому Єгипті.

3. Автор трактата "Нікомахова етика":

- а) Демосфен;
- б) Платон;
- в) Сократ;
- г) Арістотель.

4. Автором категоричного морального імперативу є:

- а) Сартр Ж. П.;
- б) І. Кант;
- в) К. Маркс;
- г) А. Камю.

5. "Золоте правило моральності" звучить таким чином:

- а) шануй старших;
- б) дій щодо інших так, як хотів би, щоб вони діяли щодо тебе;
- в) око за око, зуб за зуб;
- г) поважай думку інших.

6. Моральні відносини передбачають розгляд іншої людини як:

- а) об'єкта, на який спрямовано мою дію;
- б) рівну мені людину, що має право на повагу до гідності;
- в) людина людині – колода, лише б мета була досягнута;
- г) людина людині – вовк. Така природа людини.

7. Засновником античної етики вважається:

- а) Фалес;
- б) Сократ;
- в) Платон;
- г) Арістотель.

8. Система принципів і правил, що регулює поведінку і спілкування людей у суспільстві – це:

- а) ідеологія;
- б) естетика;
- в) філософія;
- г) етика.

9. Правильним визначенням етики як науки є:

- а) етика – наука про відносини живих істот між собою;
- б) етика – наука про природу людини і сенс моральних взаємин і моральних принципів;

в) етика – наука про вміння правильно поводитися в суспільстві.

10. Моральність – це поняття, яке визначає:

- а) сукупність індивідуальних форм поведінки людини;
- б) здатність переносити всі тяготи і позбавлення в повсякденному житті;
- в) прагнення людини надавати допомогу іншій людині.

Питання для дискусії

1. Дайте порівняльну характеристику трьом вивченим періодам в історії філософської думки з огляду на специфіку поглядів на мораль: античності, Середньовіччя, Відродження. Позначте критерії порівняння.

2. Порівняйте етичні погляди Арістотеля та І. Канта. Чия система поглядів імпонує особисто вам?

3. Запропонуйте ефективну систему морального виховання в сучасних умовах.

Література: [28; 60; 86; 112; 153; 168].

Тема 10. Філософія релігії

10.1. Предметне поле філософії релігії.

10.2. Генеза релігієзнавства.

10.3. Філософія і релігія.

10.4. Релігія в сучасному світі.

Основні поняття та терміни

Атеїзм, віра, есхатологія, секуляризм, теїзм, релігія, креаціонізм, теологія, фундаменталізм.

10.1. Філософія релігії в найширшому сенсі слова означає досить різноманітні судження щодо релігії, що залишаються в межах раціонального дискурсу, включаючи змістовний розгляд запропонованих тими чи іншими релігіями рішень онтологічних, етико-антропологічних і сотериологічних (сотериологія – богословське вчення про спокуту і спасіння людини, що є частиною догматичного богослов'я) проблем. Філософія релігії засновує своє бачення релігії на принципах розуму і на відміну від теології не пов'язана суб'єктивно з вірою та одкровенням, а об'єктивно – з церквою як соціальним інститутом. Основу філософії релігії становить раціональний дискурс про Бога і його ставлення до людини і світу без посилання на одкровення.

Філософське обґрунтування існування Бога полягає в наданні філософських аргументів на користь "реального" буття Бога. У всіх

випадках засобом обґрунтування виступає раціонально-філософське міркування, що спирається на ті чи інші природно-космічні, соціально-історичні та індивідуально-життєві явища, дані в людському досвіді.

10.2. Здавна побутувала традиція вести походження терміна "релігія" від латинського дієслова *religare* (пов'язувати). Людина, вигнана з Едему, втратила безпосередній контакт із Богом. Релігія і є шлях до відновлення втраченої єдності зі Всевишнім. Із цим розумінням релігії пов'язана концепція початкового єдинобожжя – прамонотеїзм. На думку античних філософів, страх і неуцтво створюють богів. У цей же період з'явилися ідеї соціальної корисності релігії, яка проіснувала протягом Середньовіччя та епохи Відродження. У XVII ст. ідеї соціальної корисності релігії – "тіні держави" – розвивалися Томасом Гоббсом. А XVIII ст. – це століття просвітницького атеїзму. Знаменита теорія "трьох обманщиків" – творців світових релігій Мойсея, Ісуса Христа і Могомеда, – що зародилася ще серед середньовічних вільнодумців, набула широкого поширення. Релігія стала розглядатися як продукт свідомого обману або помилки, стимульованого страхом і невіглаством. Пізніше, на початку XX ст., ситуація змінилася. Звернення до релігії вчених перестало пов'язуватися з атеїстичної традицією, з критикою релігії. Більш того, найбільші мислителі XX ст. розглядали релігію як необхідний елемент культури.

10.3. Філософія як форма раціонального знання відмінна від релігійної свідомості. Вона – форма рефлексивного знання, вона не догматична, внутрішньо критична. Разом із тим усі філософи в усі часи не могли обійти проблему буття Бога, смерті або безсмертя людської душі. Трансцендентне буквально "притягує" філософію. Навіть відкрито нерелігійні філософи, такі, як Мартін Гайдеггер, говорять про те, що людина живе в "очікуванні Бога". К. Ясперс ввів поняття філософської віри, невіддільності філософствування від прориву до трансцендентного.

Справа в тому, що всі філософські проблеми – проблема людини, меж її свободи, можливостей її пізнання, проблема творчості, цінностей, нарешті, саме існування філософії як проблема знаходиться в певному відношенні до проблеми існування Бога. Бо філософія вирішує "граничні" питання людського буття.

10.4. У наш час релігійне життя характеризується одночасним конфліктним співіснуванням різночасних парадигм у рамках різних церков і віросповідань. Якщо ж говорити про соціум у цілому, тут виявляються

додаткові аспекти проблеми. Колишній двополюсний військово-економічний антагонізм змінився зростаючою багатополлярністю, поліцентричністю світу з одного боку. А з іншого – піддається сумніву пануюча довіра до техніки й уповання на її всемогутність, проблематизується промисловість, що руйнує навко-лишнє середовище, суто формальна правова демократія, віра у вічний, всезнаючий, всемогутній і всеблагий прогрес. Усе більше відчувається дефіцит душевної теплоти, емоційності, загострюється сприйняття міжособистісних відносин, міцніє переконаність у необхідності обов'язкової етики в інтересах народу, нації, етносу, людства. Таким чином, відбувається не втрата цінностей, як іноді говорять про це, а їх зміна та переорієнтація на стиль життя в людському вимірі. Все це відкриває нові можливості для релігії. Безперечно, віковий процес секуляризації і просвітництва не можна обернути назад. Але й найзавзятіші супротивники релігії повинні сьогодні визнати, що з часів діагнозів і прогнозів Л. Фейєрбаха, Ф. Ніцше, К. Маркса відмирання релігії не відбулося. Навпаки, релігія знову знайшла своє існування в різних традиційних і секуляризованих формах.

Хрестоматія

Ориген (приблизно 185 – приблизно 254)

Про те, що світ почався в часі.

Якщо світ почав існувати з відомого часу, то що робив Бог до початку світу? Адже нечесливо і разом із тим безглуздо називати природу божу святковою або нерухомою, або думати, що доброта ніколи не благодворила, і всемогутність колись (ні над чим) не мала влади. Так, звичайно, заперечують нам, коли ми говоримо, що цей світ отримав початок у часі, і навіть на підставі свідоцтва писання, обчислюємо літа його існування. І я не думаю, щоб на ці заперечення легко міг відповісти хто-небудь з єретиків з точки зору свого вчення.

Ми ж відповімо послідовно, зберігаючи правила благочестя: ми скажемо, що Бог вперше почав діяти не тоді, коли створив цей видимий світ; але ми віримо, що після руйнування цього світу буде інший світ, так до існування цього світу були інші світи. Те й інше ми підтвердимо авторитетом божественного писання, що буде інший світ після цього світу, про це вчить Ісая, кажучи: "нове небо і нова земля, що я дам,

стануть перед обличчям моїм, говорить Господь (іс 66, 22), а що до цього світу були інші світи, це показує Еклезіаст, кажучи: "що було, те й буде; і що робилося, те й буде робитися, і немає нічого нового під сонцем. Буває щось, про що кажуть: дивися, ось це – нове; але це вже було у віках, що були раніше за нас" (Екл. 1, 9–10). Ці свідчення доводять те й інше разом, тобто, що століття були раніше (світи) і будуть після нього.

Віра у воскресіння тіла.

Що загине за народним віруванням, не загине за вченням віри або істини. Так, на думку недосвідчених і невірних, наше тіло після смерті загине, і від субстанції його зовсім нічого не залишиться. Ми ж, віруючи у воскресіння тіла, розуміємо, що смерть виробляє тільки зміну тіла, субстанція ж його, звичайно, продовжує існувати і, з волі Творця, свого часу знову буде відновлена для життя і знову піддасться зміні, тому що тіло, що було спочатку із землі земним, потім унаслідок смерті зітліло і знову повернулося в прах і землю, – бо прах ти, – каже, – і до пороку вернешся" (Буття 3, 19), знову повстане з землі і вже після цього досягне слави тіла духовного, згідно з гідністю душі, яка буде мешкати в ньому [118].

Питання до тексту

1. Спробуйте пояснити, чому міркування Оригена про здавалося б суто релігійні питання вважають філософськими?

2. Із якими запереченнями філософів-язичників проти відомого християнського догмату про створення світу в часі, на основі якого створюється християнське літочислення, сперечається Ориген?

Хома Аквінський (1225 – 1274)

...Буття Боже може бути доведене п'ятьма шляхами.

Перший і найбільш очевидний шлях виходить із поняття руху. Насправді не підлягає сумніву і підтверджується відчуттями що в цьому світі щось рухається. Але все, що рухається, має причиною свого руху щось інше: ... посох повідомляє рух лише остільки, оскільки сам рухає рукою. Отже, необхідно дійти до деякого першорухія, який сам не спонукуваний нічим іншим; а під ним всі розуміють Бога.

Другий шлях виходить із поняття причини. Насправді ми виявляємо в чуттєвих речах послідовність причин; проте не виявляється і неможливим

такий випадок, щоб річ була своєю власною причиною; тоді вона передувала б самій собі, що неможливо. Не можна помислити і того, щоб вироблений ряд причин йшов у нескінченність, бо в такому ряду початковий член є причина середнього, а середній – причина кінцевого (причому середніх членів може бути безліч або тільки один). Усуваючи причину, ми усуваємо і наслідки. Звідси, якщо в ряді причин не стане початкового члена, не стане також і кінцевого і середнього. Але якщо ряд причин йшов би в нескінченність, відсутня первинна причина; а в такому разі не було б і кінцевого наслідку, і проміжних причин, що очевидним чином є помилковим. Отже, необхідно покласти якусь первинну причину, яку всі називають богом.

Третій шлях виходить із понять можливості й необхідності і зводиться до наступного. Ми виявляємо серед речей такі, для яких можливо і бути, і не бути; виявляється, що вони виникають і гинуть, з чого випливає, що для них можливо і бути, і не бути. Але для всіх речей такого роду неможливо вічне буття; якщо скоро щось може перейти в небуття, воно коли-небудь перейде до нього. Якщо ж усе може не бути, коли-небудь у світі нічого не буде... Отже, не все суще випадкове, але у світі повинне бути щось необхідне. Однак усе необхідне або має деяку зовнішню причину своєї необхідності, або не має. Між тим, неможливо, щоб ряд необхідних сутностей, що обумовлюють необхідність одне одного, йшов у нескінченність (таким же чином, як це відбувається з причинами, що вже доведено). Тому необхідно покласти якусь необхідну сутність, необхідну саму по собі, не має зовнішньої причини своєї необхідності, але саме складову причину необхідності всіх інших; на загальну думку, це є Бог.

Четвертий шлях виходить із різних ступенів, які виявляються в речах. Ми знаходимо серед речей більш або менш досконалі, або істинні, або благородні; і так йде справа і з іншими відносинами того ж роду. Але про більшої або меншої мірою говорять у тому випадку, коли є різна наближеність до деякого межі; так, більш теплим є те, що більше наближається до межі теплоти. Отже, є щось таке, що граничною мірою володіє істиною і досконалістю, і благородством, а отже, і буттям; бо те, що найбільшою мірою істинно, найбільшою мірою є, як сказано у II кн. "Метафізики", розд. 4. Але те, що граничною мірою володіє деякими якостями, є причиною усіх проявів цієї якості; так, вогонь, як межа теплоти, є причина всього теплого, як сказано в тій же книзі. Звідси випливає, що є певна сутність, яка є для всіх сутностей причиною блага і всілякої досконалості; і її ми іменуємо Богом.

П'ятий шлях виходить із розпорядку природи. Ми переконуємося, що предмети, позбавлені розуму, як і природні тіла, підпорядковуються доцільності. Це впливає з того, що їх дії або завжди, або в більшості випадків спрямовані на найкращий результат. Звідси впливає, що вони досягають мети не випадково, але будучи керовані свідомою волею. Оскільки ж самі вони позбавлені розуміння, вони можуть підкорятися доцільності лише остільки, оскільки їх спрямовує хтось, обдарований розумом і розумінням, ніби стрілець, який направляє стрілу. Отже, є розумна істота, яка встановлює мету для всього, що відбувається в природі; і її ми іменуємо Богом [48].

Питання до тексту

1. Назвіть п'ять доказів Буття Божого Хоми Аквінського.
2. Що спільного між філософією Х. Аквінського та положеннями філософії Арістотеля (вчення про "першодвигуни", вчення про 4-и види причин, учення про "ентелехії").

М. Кузанський (1401 – 1464)

Бог, який єдиний, перебуває в єдиному Всесвіті; Всесвіт перебуває в універсальній сукупності речей, визначаючись у них. Таким шляхом ми розуміємо, що Бог, найпростіше єдність, існує в єдиному Всесвіті, як би в порядку наслідку через посередництво Всесвіту перебуває у всіх речах, а безліч речей за посередництвом єдиного Всесвіту – Бога <...>.

Філософ: Що скажеш ти про душу світу? Те, що Платон назвав душею світу й Арістотель – природою, є Бог, що створює усе; і він творить у нас розум.

Проста людина: Час не дозволяє обговорити все. Думаю, що душею світу Платон назвав те, що Арістотель – природою. Але я вважаю, що ця душа і природа є не що інше, як Бог, який все у всьому створює і якого ми називаємо духом всього в сукупності.

Філософ: Платон сказав, що ця душа містить у непорушності прототиби речей і всім рухає; Арістотель говорив, що природа прозорлива і всім керує. [91].

Питання до тексту

1. У чому полягає суть пантеїзму М. Кузанського?
2. Порівняйте погляди М. Кузанського з поглядами філософів Середньовіччя.

3. Чи згодні ви з твердженням автора про те, що наш розум не в змозі охопити абсолютну істину?

Ф. Ніцше (1844 – 1900)

Божевільна людина. Чи чули ви про божевільного чоловіка, який у світлий полудень запалив ліхтар, вибіг на ринок і весь час кричав: "Я шукаю Бога! Я шукаю Бога!". Оскільки там зібралися ті, хто не вірив у Бога, навколо людини з ліхтарем пролунав регіт. Він що, загубився? – сказав один. Він заблукав, як дитина, – сказав інший. Або сховався? Боїться він нас? Пустився він у плавання? Емігрував? – так кричали й сміялися вони упереміж. Тоді божевільний вбіг між юрбу і пронизав їх своїм поглядом. "Де Бог? – вигукнув він. – Я хочу сказати вам це! Ми його вбили – ви і я! Ми всі його вбивці! Але як ми зробили це? Як вдалося нам випити море? Хто дав нам губку, щоб стерти фарбу зі всього горизонту? Що зробили ми, відірвавши цю землю від сонця? Куди тепер вона рухається? Куди ми рухаємося? Геть від усіх сонць? Не падаємо ми безперервно? Назад, у бік, вперед, у всіх напрямках? Є ще верх і низ? Не блукаємо ми, немов у нескінченному Ніщо? Не дихає на нас порожній простір? Не стало холодніше? Не наступає все сильніше і більше ніч? Не доводиться серед білого дня запалювати ліхтар? Хіба ми не чуємо ще шуму могильників, ховаючих Бога? Хіба не доноситься до нас запах божественного тління? – і Боги тліють! Бог помер! Бог не воскресне! І ми його вбили! Як ми будемо тішитись, вбивці з убивць! Найсвятіша і могутня Істота, яка тільки була в світі, сплила кров'ю під нашими ножами – хто змиє з нас цю кров? Якою водою ми можемо очиститися? Які спокутні свята, які священні ігри потрібно буде придумати? Хіба велич цієї справи не занадто велика для нас? Не повинні ми самі звернутися до богів, щоб бути гідним його? Ніколи не було скоєно справи більш великої, і хто народиться після нас, буде, завдяки цьому діянню, належати до історії вищої, ніж вся попередня історія!". Тут замовк божевільний чоловік і знову став дивитися на своїх слухачів; мовчали і вони, здивовано дивлячись на нього. Нарешті, він кинув свій ліхтар на землю, і так що той розбився вщент і погас. "Я прийшов надто рано, – сказав він тоді, – мій час ще не настав. Ця жахлива подія ще в дорозі, і йде до нас – звістка про неї не дійшла ще до людських вух. Блискавці і грому потрібен час, світлу зірок потрібен час,

діянням потрібен час після того, як вони вже вчинені, щоб їх побачили і почули. Це діяння поки ще далі від вас, ніж найвіддаленіші світила, – і все-таки ви зробили його!". Розповідають ще, що в той же день божевільний чоловік ходив різними церквами і співав у них свій *Requiem aeternam deo* (вічна пам'ять Богу). Його виганяли і закликали до відповіді, а він ладив все одне й те ж: "Чим же ще є ці церкви, якщо не могилами і надгробками Бога?" [111].

Питання до тексту

1. Чому "смерть Бога" стверджує автономію добра і зла? Як релігія пов'язана з мораллю?
2. Як ви гадаєте, чому герой наведеного вище уривка проголошує: "Чим же ще є ці церкви, якщо не могилами і надгробками Бога?"
3. У чому, на вашу думку, полягає причина атеїзму, яка мала місце серед сучасників Ф. Ніцше?

Завдання

Тести можуть мати декілька відповідей.

1. Ототоження Бога і природи – це істотна ознака:
  - а) дуалізму;
  - б) гілозоїзму;
  - в) деїзму;
  - г) пантеїзму.
2. Пантеїзм – цей термін означає:
  - а) визнання Бога як творця світу;
  - б) ідею божественного першопочтовху;
  - в) тотожність Бога і природи;
  - г) немає правильної відповіді.
3. Представник релігійного екзистенціалізму – це:
  - а) Сартр Ж. П.;
  - б) А. Камю;
  - в) З. Фрейд;
  - г) К. Ясперс;
  - д) М. Хайдеггер.

4. Релігійно-філософський напрям, що визнає існування Бога і створення Ним світу, але заперечує більшість надприродних і містичних явищ, божественне одкровення і релігійний догматизм називається:

- а) дуалізм;
- б) гілозоїзм;
- в) деїзм;
- г) пантеїзм.

5. Кому з філософів належать п'ять доказів існування Бога:

- а) Аврелію Августину;
- б) Хомі Аквінському;
- в) Оригену;
- г) Т. Мору?

6. Релігійно-філософський світогляд, що затверджує існування монотеїстичного Бога, який створив світ і продовжує у ньому свою активність, називається:

- а) політеїзм;
- б) супримотеїзм;
- в) теїзм;
- г) деїзм.

7. Телеологічний доказ існування Бога спирається на ідею, що:

- а) спостережуваний в природі порядок є результатом задуму і дії розумного всемогутнього організатора;
- б) створення світу не має ніякої кінцевої мети;
- в) Бог разом із добром створив зло для демонстрації власної могутності;
- г) усе в світі рухається і тому має бути нерухомий першодвигун.

8. Релігійне розуміння історії як вияву волі Бога, здійснення заздалегідь передбаченого плану "спасіння" людини у філософії релігії має назву:

- а) креаціонізм;
- б) провіденціалізм;
- в) ретроспективність;
- г) есхатологія.

9. Позиція, існуюча в філософії, теорії пізнання і теології, що встановлює неможливість пізнання будь-яких граничних і абсолютних основ реальності, має назву:

- а) гностицизм;
- б) містицизм;

в) агностицизм;

г) атеїзм.

10. Філософію якого періоду визначає така риса як пантеїзм:

а) Відродження;

б) Середньовіччя;

в) Просвітництва;

г) Античності?

11. Телеологічне доведення існування Бога ґрунтується на ідеї:

а) що порядок, який спостерігається в природі, є результатом задуму і дії розумного всемогутнього організатора;

б) що порядок, який спостерігається в природі, є результатом еволюції;

в) що порядок, який спостерігається в природі, є результатом бездіяльності Космічного Розуму;

г) що в природі не існує ніякого порядку, а всі процеси стихійні.

Питання для дискусії

1. Поміркуйте над тезою Д. Бонхеффера "безрелігійне християнство". Як ви гадаєте, що мав на увазі теолог?

2. Проаналізуйте взаємовідношення між релігією і мораллю. Чи можлива мораль без релігії і навпаки – релігія без моралі?

3. Пригадайте особливості таких філософсько-релігійних світоглядів – деїзм, теїзм, атеїзм, пантеїзм. До якого з них схильєтесь ви? Відповідь обґрунтуйте.

Література: [28; 48; 91; 111; 118].

Тема 11. Філософія культури

11.1. Історичний вимір становлення філософії культури.

11.2. Теоретичні концепти філософії культури XIX – XX ст.

11.3. Культура як специфічна соціальна реальність.

Основні терміни

Філософія культури, культура, культурні універсалії, матеріальна культура, духовна культура, динаміка культури, елітарна культура, масова культура, культурогенез.

11.1. Філософія культури (культурфілософія) – це філософське дослідження сутності, принципів і загальних закономірностей культури, її взаємодії з природою та суспільством, класифікації видів, форм і напрямів культури. Термін "філософія культури" введений представником німецького романтизму А. Мюллером.

Уперше про сутність культури заговорили давньогрецькі філософи. Софісти протиставили світ людських творінь і відносин світу природи. Представники іншого напрямку античної філософії – кініки – довели антиномію природного і морального (культурного) до несумісності та закликали людство повернути до природної простоти, виступивши одними із перших критиків культури. У Середньовіччі філософія культури, завдяки зусиллям християнських мислителів, перетворюється в теологію культури. Виникає нова антиномія: культури і Бога. В епоху Ренесансу культура виокремилася з культу і досягла високого ступеня автономії, відродився античний антропоцентризм, утвердилося уявлення щодо культурного плюралізму. Тим не менше, як і раніше, філософська наука про культуру залишається недостатньо розвиненою.

Ситуація радикально змінюється в XVIII ст. Виникнення принципу історизму, культурного релятивізму і плюралізму, інтересу до індивідуальності та її творчості, до естетичного, до несвідомого – усе це створює передумови для виникнення нового бачення зв'язку людини і природи. Починається наступний етап історичного процесу формування культурологічної думки – перетворення культури як цілісного, з урахуванням всієї її різноманітності, поля людської діяльності в предмет самостійного філософського розгляду. Особлива роль у становленні філософії культури належить німецькому філософу Гердеру Й. Г.

У другій половині XIX ст. філософія культури визрівала всередині грандіозних філософських систем, що виникли в європейській думці. Її домінуючі напрями – позитивізм, неокантіанство (В. Віндельбанд і Г. Ріккер), філософія життя (Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель та ін.), феноменологія (Е. Гуссерль), марксизм – створювали передумови нових концепцій філософії культури.

У кінці XIX – XX ст. виникають ряд досліджень, які визначили основні напрями подальшого розвитку культурфілософії; культура як феномен стає об'єктом самостійного філософського аналізу.

11.2. Теоретичні концепти філософії культури XIX – XX ст.

Серед найбільш відомих та значних концепцій слід виокремити такі:

- циклічна теорія культури О. Шпенглера (німецький філософ, культуролог; праця "Занепад Європи");
- теорія існування суперсистем культур П. Сорокіна (російсько-американський соціолог та історик культури; праця "Соціокультурна динаміка");
- концепція локальних цивілізацій А. Тойнбі (англійський історик і філософ; праця "Дослідження історії");
- "ігрова концепція" культури Й. Хейзінги (голландський історик і культурфілософ; праця *Homo Ludens*).

На сучасному етапі філософська природа культури розглядається в рамках екзистенціалізму, феноменології, філософської антропології, релігійних філософських систем тощо. Кожний філософський напрям дає своє розуміння культури, її впливу на суспільство та людину, законів розвитку культури.

11.3. Культура як специфічна соціальна реальність.

Поняття культури. Етимологічно термін "культура" походить від латинського слова *cultura* (обробляти, опрацьовувати, вдосконалювати, поліпшувати) і спочатку означав у Стародавньому Римі обробіток землі, працю землероба. Але надалі слово "культура" набуло більш узагальненого визначення, стало вживатися в значенні освіченості, обізнаності людини. У римського мислителя Ціцерона М. Т. вже зустрічається поняття "культура душі". Він вважав, що філософія є "культурою розуму". Отже, під **культурою** традиційно, у широкому розумінні, визначається сукупність матеріальних, практичних і духовних надбань суспільства, які відображають рівень його історичного розвитку, втілюються в повсякденній діяльності людини, знаходять відображення у її соціальних, моральних, естетичних та інших характеристиках.

Будь-яка культура містить у собі такі елементи:

- 1) стійкі – культурні універсалиї, до яких відносяться всі родові, загальнолюдські форми громадянського життя;
- 2) історично перехідні, тобто такі, що виникають та зникають у конкретних історичних умовах і притаманні конкретним типам культури.

Отже, культура – комплекс, що включає знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї, а також різні здібності та навички, засвоєні людиною як членом суспільства. У ній виражені характерні риси даного суспільства, нації, групи. Культура визначає політичне життя,

економічну і трудову діяльність, соціальні та правові відносини, суспільну мораль та особисту моральність, наукову і художню творчість, характер комунікації та спосіб життя.

До основних концепцій культури відносять: *аксіологічний* (ціннісний) *підхід* – культура розуміється як система цінностей (духовних та матеріальних), їх набуток; *діяльний підхід* – культура розглядається як процес і результат людської діяльності, основа творчої активності людини; *соціологічний підхід* – культуру тлумачать як соціальний інститут; *структуралістський підхід* – культуру визначають як сукупність соціальних елементів, що регулюють людську діяльність; *гуманітарний підхід* – увага зосереджується на вдосконаленні людини як духовно-морального суб'єкта культури.

Структура культури. Загальноприйнятим є розмежування культури на матеріальну та духовну. *Матеріальна культура* – досягнення, які виражають, головним чином, рівень освоєння людиною сил природи. Під матеріальною культурою розуміють сукупність будь-яких матеріальних цінностей, створених людством протягом історії, що збереглися донині. До структури *духовної культури* суспільства включені такі основні елементи, як явища сфери суспільної свідомості, тобто політична культура, світоглядна культура (філософські, політичні, соціальні та інші ідеї і погляди людей), моральна культура (норми поведінки, культура почуттів), естетична культура (література і мистецтво, художнє конструювання), а також науково-технічна творчість.

На початку ХХ ст. в Європі склалися дві різні форми культури. Вишукане мистецтво, літературу, яку створювала й сприймала еліта, вважали високою або *елітарною культурою*. Фольклор (легенди, міфи, пісні, казки, вертеп), автором якого був простий люд, називали *народною культурою*. З появою радіо, телебачення та інших засобів масової інформації межа між двома колись відокремленими культурами поступово зникла. На базі двох культур виникла одна велика *масова культура*.

Хрестоматія

О. Шпенглер (1880 – 1936)

(...) Чи існує логіка історії? Чи існує вище всіх випадкових і окремих подій, що не піддаються обліку, якась, так би мовити, метафізична

будова історичного людства, істотно незалежна від очевидних популярних духовно-політичних утворень зовнішньої поверхні, швидше само викликає до життя ці дійсності нижчого порядку? ... (...) Чи можлива в самому житті – адже людська історія не що інше, як підсумки окремих величезних життів, ... – чи можливо відшукати ті ступені, які необхідно пройти, і притому в порядку, що не допускає виключення? Може бути, і в цьому колі основні поняття всього органічного; народження, смерть, юність, старість, тривалість життя – мають свій строго визначений, досі ніким не розкритий сенс? Коротше сказати, чи не лежать в основі всякого історичного процесу риси, притаманні індивідуальному житті?

(...) Щоб усвідомити собі, в яких образах протікає згасання західної культури, необхідно спершу дослідити, що таке культура, в яких стосунках вона перебуває з видимою історією, з життям, з душею, з природою і духом, в яких формах вона виявляється і наскільки ці форми – народи, мови та епохи, битви та ідеї, держави і Боги, мистецтва і твори мистецтва, науки, права, господарські форми і світогляду, великі люди і великі події – самі є символами, як такі, що підлягають тлумаченню.

Під цим кутом зору падіння західного світу є ні більше ні менше як проблемою цивілізації. У цьому укладено одне з основних питань історії. Що таке цивілізація, що розуміється як логічний наслідок, завершення й результат культури?

Тому що у кожної культури своя власна цивілізація. (...) Цивілізація є неминучою долею культури. (...) Цивілізація – це ті самі крайні і штучні стани, здійснити які здатний вищий вид людей. Вони – завершення, вони слідуєть як стало за становленням, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком, як розумова старість і скам'яніле місто за селом і задушевним дитинством, що дали нам дорик і готика. Вони – неминучий кінець, і тим не менше з внутрішньою необхідністю до них завжди приходили.

Таким тільки чином ми зрозуміємо римлян як спадкоємців еллінів. (...) Римляни були варварами, варварами, які не передували розквіту, а прямували за ним. Бездушні, чужі філософії та мистецтва, наділені тваринними інстинктами, що доходять до повної грубості, які цінують одні матеріальні успіхи, вони стоять між еллінської культурою і порожнечею.

(...) Так відрізняється культура від цивілізації. І так йде справа не в одній тільки античності. Все знову і знову з'являється цей тип – сильних духом, але абсолютно неметафізичних людей. У їхніх руках знаходиться

духовна і матеріальна доля кожної пізньої епохи. Вони були здійснювачами вавілонського, єгипетського, індійського, китайського, римського імперіалізму. (...) Чиста цивілізація, як історичний процес, є поступовим виробленням (уступами, як в копальнях) стали неорганічними і відмерлими формами [166].

Питання до тексту

1. Охарактеризуйте місце культури у символіко-цивілізаційній концепції О. Шпенглера. Чи згодні ви з твердженням О. Шпенглера про те, що цивілізація несе людству загибель?

2. У чому полягає єдність людини та культури? Як ви розумієте думку про те, що культура – це форма самореалізації й саморозвитку людини?

Й. Хейзинга (1872 – 1945)

(...) Під ігровим елементом культури не мається на увазі, що ігри займають важливе місце серед різних форм життєдіяльності культури. Не маємо ми на увазі і те, що культура походить із гри в результаті процесу еволюції – у тому сенсі, що те, що спочатку було грою, згодом переходить у щось, що грою вже не є, і що тепер може бути названо культурою. Далі буде розгорнуто таке положення: культура виникає у формі гри, культура спочатку розігрується. І ті види діяльності, що безпосередньо спрямовані на задоволення життєвих потреб, як, наприклад, полювання в архаїчному суспільстві, воліють знаходити собі ігрову форму. Людське загальножиттє піднімається до супрабіологічних форм, додають йому вищу цінність за допомогою ігор. У цих іграх суспільство висловлює своє розуміння життя та світу. Отже, не слід розуміти справу таким чином, що гра помалу переростає або раптом перетворюється в культуру, але швидше так, що культурі в її початкових фазах властиве щось ігрове, що подається у формах і атмосфері гри.

(...) Ігровий елемент у цілому відступає у міру розвитку культури на задній план. Здебільшого і значною мірою він розчинився, асимілювався у сакральній сфері, кристалізувався в ученості і в поезії, в правосвідомості, у формах політичного життя. У ході цього ігрова якість у явищах культури вийшла зазвичай з виду. Однак у всі часи і всюди, в

тому числі і у формах високорозвинутої культури, ігровий інстинкт може знову проявитися на повну силу, залучаючи як окрему особистість, так і маси в п'яний вихор велетенської гри.

(...) Коли гра породжує красу, то цінність цієї гри для культури негайно ж стає очевидною. Однак безумовно необхідної для становлення культури подібна естетична цінність не є. З рівним успіхом у ранг культури гри можуть звести фізичні, інтелектуальні, моральні чи духовні цінності. Чим більше гра здатна підвищувати інтенсивність життя індивідуума чи групи, тим повніше розчиняється вона в культурі. Священний ритуал і святкове змагання – ось дві постійно і всюди поновлювані форми, всередині яких культура виростає як гра і в грі [156].

Питання до тексту

1. Й. Хейзінга аналізує поняття культури, виходячи з наявності ігрового елемента в культурному житті. Чи згодні ви з думкою автора, що у XX ст. спостерігається майже повна втрата ігрового елемента, культура стає дуже серйозною, і тому сьогодні є всі ознаки її занепаду та кризи.

2. У чому виражаються кризові явища сучасної культури? У чому полягають недоліки уніфікації культурного простору?

Завдання

1. Покажіть, у чому полягає полярність східного та західного культурно-філософського типу мислення за різними ознаками.

Назва	Характеристика методів і способів пізнання світу	Основні світоглядні установки, ціннісні орієнтації	Суспільно-економічні та політичні структури	Особливості духовної культури (релігія, мистецтво та ін.)
Східний культурно-філософський тип мислення				
Західний культурно-філософський тип мислення				

2. Тести можуть мати декілька правильних відповідей.

1. Філософія культури – це розділ філософії, що досліджує:

- а) сутність і значення культури;
- б) культурну творчість людства;

- в) моральну культуру;
- г) проблеми людства та релігії.

2. У широкому значенні культура – це:

- а) специфічна сукупність засобів, способів і форм взаємодії людей з середовищем існування;
- б) специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, поданий в системі соціальних норм і закладів;
- в) освіченість і вихованість, притаманна окремим індивідам або співтовариствам;
- г) сукупність моралі, звичаїв, традицій, що ґрунтуються на певних релігійних віруваннях;
- д) поняття, тотожне поняттю "цивілізація".

3. Вислів про те, що у кожної культури "своя власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання і відчуття і, нарешті, власна смерть", належить:

- а) О. Шпенглеру;
- б) М. Данилевському;
- в) Г. Спенсеру;
- г) О. Конту.

4. Вища мета культури – це:

- а) створення умов для формування особистості;
- б) вироблення алгоритму творчості;
- в) людина як особистість;
- г) сама культура як самоціль.

5. З точки зору А. Тойнбі та П. Сорокіна, цивілізація – це:

- а) певна ступінь розвитку окремих народів і регіонів;
- б) етап суспільно-історичного розвитку, в який народи вступають після епохи дикості і варварства;
- в) вищий прояв духовної сутності людини;
- г) завершальний етап у розвитку будь-якої локальної культури, що знаменує її загибель і занепад;
- д) сукупний економічний, соціальний, політичний рівень суспільного розвитку, досягнутий в результаті суспільного прогресу.

6. Найбільш перспективним для людства XXI ст. є:

- а) діалог "локальних культур";
- б) соціально-культурний ізоляціонізм;
- в) загальноцивілізаційна єдність під час збереження соціокультурного різноманіття.

7. Теорію множинності цивілізацій обґрунтував:

- а) О. Шпенглер;
- б) М. Данилевський;
- в) К. Ясперс;
- г) А. Тойнбі.

8. У чому сутність поняття "динаміка культури":

- а) це процес створення новацій у культурі;
- б) це характеристика будь-яких змін у життєдіяльності людини і суспільства;
- в) це темп зміни соціокультурних процесів;
- г) це процес трансформації соціальних явищ, його обумовленість, спрямованість і результат?

9. Згідно О. Шпенглеру, цивілізація – це:

- а) етап деградації, "окостеніння" культури;
- б) самобутнє соціокультурне явище, що володіє якісною специфікою, особливим типом відносин між людьми, заснованим на релігії, обмеженим у просторі та часі;
- в) відносно висока стадія економічного і соціального розвитку.

10. Хто з учених розробляв концепцію еволюції стосовно культурних феноменів:

- а) О. Шпенглер;
- б) Г. Спенсер;
- в) Е. Фромм;
- г) З. Фрейд?

11. "Культурно-історичний тип" за А. Тойнбі – це:

- а) стадія культурного зростання цивілізації;
- б) тип культури, що визначається рівнем історичного розвитку;
- в) рівень розвитку культури на даному етапі суспільного розвитку;
- г) історичний тип суспільства, синонім суспільно-економічної формації;
- д) суспільство або цивілізація як умосяжна система історії.

3. Тематика наукових робіт, рефератів та повідомлень

1. Культура та загальнолюдські цінності.
2. Основні концепції культури.
3. Форми культури. Національне та загальнолюдське в культурі.

4. Духовна культура (мистецтво, наука, релігія) як форма ціннісної єдності.

5. Розвиток культури та проблеми її кризи в сучасному суспільстві.

6. Філософія культури про історичні типи існування культури (на прикладі на вибір: теорії О. Шпенглера, А. Тойнбі, К. Ясперса, Й. Хейзінга, П. Сорокіна або ін.).

Питання для дискусії

1. Прокоментуйте вислів М. Вебера: "Ми назвали" науками про культуру "такі дисципліни, які прагнуть пізнати життєві явища в їх культурному значенні. Значення ж явища культури і причина цього значення не можуть бути виведені, обґрунтовані і пояснені за допомогою системи законів і понять, якою б досконалою вона не була, оскільки це значення передбачає співвіднесення явищ культури з ідеями цінності. Поняття культури – ціннісне поняття":

А. Які ціннісні поняття входять у зміст культури?

Б. Чи можна обрати ціннісні поняття у якості визначення типу культури?

В. Чи має ціннісне вираження матеріальна культура?

2. Порівняйте такі визначення культури:

"Культура – це ніби грандіозна організація, яка вказує кожному, хто до неї належить, його місце, де він може працювати в дусі цілого, а його сила може з повним правом вимірюватися його внеском у зміст цього цілого" (Л. Вітгенштейн).

"Людська культура ... охоплює, по-перше, всі накопичені людьми знання і вміння, які дозволяють опанувати силами природи і взяти у неї блага для задоволення людських потреб, і, по-друге, всі інститути, необхідні для впорядкування людських взаємин ..." (З. Фрейд);

"Культура є збиранням і вищою творчою організацією найбільш глибинних стихій життя ..." (Ерн В. Ф.).

Яке з даних визначень вам здається правильним? Аргументуйте свою відповідь.

Література: [16; 22; 24; 59; 67; 70; 71; 82; 92; 96; 101; 107; 108; 142; 145; 156; 158; 159; 166].

Тема 12. Філософія цивілізації

- 12.1. Особливості та протиріччя сучасної світової цивілізації.
- 12.2. Інформаційне суспільство.
- 12.3. Походження та основні типи глобальних проблем.

Основні терміни

Глобалізація, глобальний світ, інформаційне суспільство, культура, техніка, цивілізація.

12.1. У сучасній соціальній філософії під час пояснення чинників історичної динаміки суспільства все частіше використовується поняття цивілізація. Сам термін цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, державний) сьогодні не має однозначного тлумачення. У світовій філософській літературі він найчастіше вживається в таких основних значеннях:

- як синонім культури (А. Тойнбі);
- як певна стадія в розвитку локальних культур, що характеризує їх деградацію і занепад (О. Шпенглер);
- як ступінь історичного розвитку людства, що слідує за варварством (Л. Морган, Ф. Енгельс).

Останнім часом поняття цивілізація є основою цивілізаційного підходу до аналізу соціодинаміки. Його сутність полягає в побудові такої типології суспільних систем, за якою періоди розвитку соціуму аналізуються на основі виділення техніко-технологічних умов розвитку, що якісно розрізняються між собою, соціально-етнічних і соціально-психологічних особливостей тих або інших регіонів планети.

Існує декілька типології цивілізацій. Одна з найбільш поширених пов'язана з виокремленням східної і західної цивілізацій. Вельми широко поширені типології цивілізацій, у яких виділяються *доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний* періоди розвитку людства.

У розвитку сучасної цивілізації можна спостерігати низку особливостей. Серед них слід зазначити так званий "діалог культур", взаємодія західної і східної цивілізацій. Позначені демаркаційні характеристики "розвиваються", інноваційний стиль мислення постійно проникає і поступово займає центральне місце на Сході. Проте модернізацію Сходу не можна розглядати як чисту "вестернізацію", як насадження цінностей Заходу. Скоріше, тут іде процес взаємного збагачення культур.

Із даною обставиною тісно зв'язана і така особливість сучасної цивілізації, як процес глобалізації. Наростаючі світові господарські і економічні зв'язки реально об'єднують всі регіони земної кулі. Тенденція глобалізації захоплює також суспільні стосунки, політичні, національно-державні зв'язки.

Характеризуючи глобальну ситуацію кінця ХХ ст., слід зазначити, що людство, будучи сутнісно єдиним, разом із тим подане невичерпним різноманіттям динамічних соціокультурних форм. У сучасному світовому просторі циркулюють високі досягнення загальнолюдського прогресу. Вони виражені в успіхах високої технології, ефективному промисловому і сільськогосподарському виробництві, розгалуженій інформаційній мережі, світі витонченого мистецтва. В той же час у ряді регіонів земної кулі зберігаються реліктові, архаїчні утворення, сотні і сотні мільйонів людей не мають можливості користуватися благами цивілізації, існують як аутсайдери.

12.2. Сучасну фазу еволюції техногенної (технологічної, Західної) цивілізації – результат науково-технічної революції, що тривала все ХХ ст. – прийнято називати не тільки "суспільством ризику" (У. Бек, М. Дуглас і А. Вілдавські), але й "інформаційним суспільством". У тому ж контексті прийнято розглядати і глобалізацію сучасної економіки. Ці назви фіксують три основні і взаємопов'язані ознаки ситуації, яка визначає спосіб життя і перспективи майбутньої історії людства, принаймні, – на найближчі десятиліття:

- інформаційний характер сучасних "високих" технологій;
- утворення єдиного інформаційного простору і наднаціональної, тобто такої, що охоплює весь світ, ринкової економічної системи, які приводять до розповсюдження культурних стандартів суспільства масового споживання на весь світ;
- якісні трансформації природи соціального ризику, обумовленого практичною діяльністю людини і розвитком науки і технології, який тепер здатний поставити під питання саме існування або ж збереження самоідентичності людини та існування цивілізації (екзистенційний ризик).

Теорія інформаційного суспільства була сформульована в роботах І. Масуди, О. Тоффлера, Д. Белла 1980-х рр. ХХ ст. Ці дослідники розглядали інформаційне суспільство як синонім постіндустріальної фази розвитку техногенної цивілізації. У ході цього як чиннику, що визначає напрям суспільної трансформації, ще в кінці 70-х – початку 80-х років

надавалося велике значення "Конвергенції електронно-обчислювальної техніки з технікою засобів зв'язку" – тобто фактично ще не винайденому у той час Інтернету. Основними рисами інформаційного суспільства проголошувалися:

- центральне місце в постіндустріальному суспільстві належить теоретичному знанню як основі інновацій;
- створюються нові інтелектуальні технології;
- зростає клас людей, що володіють знанням;
- відбувається перехід від споживання благ до споживання послуг, і в першу чергу, інтелектуальних;
- спостерігаються аналогічні зміни в характері праці, збільшується роль жінок у сфері зайнятості;
- наука набуває харизматичного ореолу;
- суспільство поділяється на сітиси (а не класи або страти) як політичні одиниці, що формуються на основі горизонтальних (неієрархічних) зв'язків;
- влада належить меритократії, тобто освіченим професіоналам;
- недостатність благ замінюється недостатністю інформації і часу;
- сучасна економіка характеризується як економіка знань.

12.3. Однією з характерних особливостей сучасної епохи, активно досліджуваних як у науці, так і в різних напрямках соціальної філософії, є феномен глобалізації. Глобалізація розуміється Р. Робертсоном як становлення світу у вигляді єдиного або загального соціального простору, що виявляє себе в різних культурно-ідеологічних конструкціях або дискурсах. Коріння і передумови глобалізаційних процесів йдуть у глибину історії, проте реальний їх вплив на темпи і характер соціокультурного розвитку світової спільноти починає виявлятися лише до кінця ХХ ст. До цього часу складається така система цінностей і імперативів розвитку, в якій домінують такі встановлення:

- права людини мають основоположне значення;
- демократія сильніша і переважна тиранії;
- ринок ефективніший за планову командну економіку;
- відвертість перспективне національної ізоляції та ін.

Ця сукупність цінностей і соціальних установок, активним генератором і пропагандистом яких виступив Захід, покликана була затвердити в світовій громадській думці безумовну пріоритетність неоліберальної стратегії розвитку. У певному значенні глобалізація з'явилася формою здійснення основних ідей і цільових установок даної стратегії.

Результати і наслідки глобалізаційних змін на сучасному світі вельми суперечливі і неоднозначні. Сьогодні вже абсолютно очевидно, що вони можуть не лише сприяти позитивній інтеграції світової спільноти з метою подолання викликів і загроз техногенній цивілізації, але і створювати передумови для їх подальшого загострення.

Своєрідною реакцією на можливість такої глобальної соціокультурної мутації став антиглобалізаційний рух, який сформувався в середині 90-х років ХХ ст. і з того часу активно розвивається в США, Германії, Англії, Франції та інших країнах Заходу і Сходу.

Хрестоматія

М. Я. Данилевський (1822–1885)

Природна система історії повинна полягати в розрізненні культурно-історичних типів розвитку як головної підстави її поділів від ступенів розвитку, за якими тільки ці типи (а не сукупність історичних явищ) можуть підрозділятися. Пошук та перерахування цих типів не становить ніяких труднощів, оскільки вони загальновідомі. За ними не визнавалося тільки їх першорядного значення, яке, всупереч правилам природної системи і навіть просто здорового глузду, підпорядковувалося безпідставному і, як ми бачили, абсолютно нераціональному розподілу за ступенем розвитку. Ці культурно-історичні типи, або самобутні цивілізації, розташовані в хронологічному порядку: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) асирійсько-вавилонський, халдейський; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) ново-семітичний або арабський; 10) германо-романський або європейський. До них можна ще, мабуть, зарахувати два американських типи: мексиканський і перуанський, що загинули насильницькою смертю і не встигли здійснити свій розвиток. Тільки народи, що становлять ці культурно-історичні типи, були позитивними діячами в історії людства; кожен розвивав самостійним шляхом початок, який полягав як в особливостях його духовної природи, так і в особливих зовнішніх умовах життя, в які вони були поставлені, і цим робив свій внесок у загальну скарбницю. Між ними слід відрізняти типи, відокремлені від типів або цивілізацій спадкоємних, плоди діяльності яких передавалися від одного до іншого, як матеріали живлення або як добриво (тобто збагачення різними засвоєними,

асимільованими речовинами) того ґрунту, на якому повинен був розвинутися наступний тип. Такими спадкоємними типами були: єгипетський, асирійсько-вавилонно-фінікійський, грецький, римський, єврейський і германо-романський або європейський. Оскільки жоден із культурно-історичних типів не наділений привілеєм нескінченного процесу і оскільки кожен народ зживається, то зрозуміло, що результати, досягнуті послідовними працями цих п'яти або шести цивілізацій, які своєчасно змінювали одна іншу й отримали до того ж надприродний дар християнства, повинні були далеко перевершити абсолютно відокремлені цивілізації, якими є китайська або індійська, хоча б ці останні і одні дорівнювали всім їм тривалістю життя. Слід розглянути тепер трохи ближче властивість і характери різних культурно-історичних типів; чи не виявиться в них таких спільних рис, таких збагачень, які могли б вважатися законами культурно-історичного руху і які, будучи висновками з минулого, могли б слугувати нормою для майбутнього? Якщо угруповання історичних явищ за культурно-історичними типами дійсно відповідають вимогам природної системи в застосуванні до історії, то такі загальні висновки, такі узагальнення неодмінно повинні, так би мовити, самі собою відбутися. Вони повинні впливати з самого розташування фактів, як тільки історичні явища стануть на належне їм відносно один до одного місце, не будучи насильно натягуючись на догоду якій-небудь упередженій ідеї, з них самих не витікає; такою ми вважаємо ідею розташування явищ всесвітньої історії на щаблях розвитку, що призвела до нераціонального розподілу її на давню, середню і нову – три відділи, складові нібито еволюційні факти розвитку всього людства, взятого в цілому, причому якісне розходження племені людського роду абсолютно випускати з виду. Почну безпосередньо з викладу деяких загальних висновків або законів історичного розвитку, що впливають з угруповання його явищ за культурно-історичними типами.

Закон 1. Будь-яке плем'я або сімейство народів, що характеризується окремою мовою або групою мов, досить близьких між собою, – для того, щоб схожість їх відчувалася безпосередньо, без глибоких філологічних вишукувань, – складає самобутній культурно-історичний тип, якщо воно взагалі за своїми духовними задатками здатне до історичного розвитку і вийшло вже з дитинства.

Закон 2. Щоб цивілізація, властива культурно-історичному типу, могла зародитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю.

Закон 3. Основи цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип виробляє її для себе за умови більшого або меншого впливу чужих цивілізацій, які йому передують або сучасних.

Закон 4. Цивілізація, властива кожному культурно-історичному типу тоді і тільки тоді, коли досягає повноти, різноманітності й багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, складові, коли вони, не будучи поглинені одним політичним цілим, користуючись незалежністю, складають федерацію або політичну систему держав.

Закон 5. Хід розвитку культурно-історичних типів усього ближче уподібнюється тим багаторічним одноплідним рослинам, у яких період зростання буває безпосередньо тривалий, але період цвітіння і плодоношення – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу [1, с. 245].

Питання до тексту

1. Сформулюйте 5 законів історичного розвитку у М. Данилевського. Які критерії виокремлення культурно-історичних типів?
2. Як впливає на цивілізацію політичний стан народу?
3. Чи можливо передати принципи одного культурно-історичного типу іншому?
4. Який цикл проходження цивілізацією свого життя?

С. Хантінгтон (1927 – 2008)

У світі, що народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортаються між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане панівним фактором світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів.

Цивілізація є певною культурною сутністю. Ми можемо визначити цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найбільш широкий рівень культурної ідентичності людей. Цивілізації визначаються

наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, – а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. Цивілізація – це найширший рівень спільності, з якою вона (людина) себе співвідносить. Культурна самоідентифікація людей може змінюватися, і в результаті змінюються склад і межі тієї чи іншої цивілізації. Цивілізація може охоплювати велику масу людей – наприклад, Китай, про який Л. Пай якось сказав: "Це цивілізація, яка видає себе за країну". Цивілізація може містити в собі кілька націй-держав, як у випадку із західною, латиноамериканською чи арабською цивілізаціями, або одну-єдину – як у випадку з Японією. Очевидно, що цивілізації можуть змішуватися, накладатися одна на іншу, включати субцивілізації. Цивілізації – це певні цілісності. Межі між ними рідко бувають чіткими, але вони реальні. Цивілізації динамічні: у них буває підйом і занепад, вони розпадаються і зливаються.

Ідентичність на рівні цивілізації буде ставати все більш важливою, і вигляд світу значним чином буде формуватися в ході взаємодії семи-восьми великих цивілізацій. До них належать *західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-слов'янська, латиноамериканська і, можливо, африканська цивілізації*.

Найзначніші конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями. Чому? По-перше, відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш істотні. Цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що найважливіше, релігією. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками та дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвідношення значущості прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії. Ці відмінності склалися сторіччями. Вони не зникнуть у найближчому майбутньому. Вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями і політичними режимами. Звичайно, відмінності не обов'язково передбачають конфлікт, а конфлікт не обов'язково означає насильство. Однак протягом сторіч найбільш затяжні й кровопролитні конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями [155].

Питання до тексту

1. Які основні джерела сучасних конфліктів на думку С. Хантінгтона?
2. У чому сутність цивілізації та причини їх зіткнення?

Д. Белл (1919 – 2011)

У цьому столітті вирішальне значення для економічного та соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального устрою, що базується на телекомунікаціях. Революція в організації та обробці інформації та знань, у якій головну роль відіграє комп'ютер, розгортається водночас із розвитком індустріального суспільства. Три аспекти постіндустріального суспільства надто важливі для розуміння телекомунікаційної революції:

- перехід від постіндустріального суспільства до сервісного суспільства;
- вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;
- перетворення нової "інтелектуальної технології" у ключовий інструмент системного аналізу і теорії прийняття рішень.

Нова інфраструктура. Кожне суспільство внутрішньо пов'язане різними каналами, що дозволяє його членам здійснювати матеріальний і духовний обмін. Організація, фінансування, підтримка і керування цими каналами, або інфраструктурою, зазвичай знаходилися в компетенції уряду. *Першою інфраструктурою* був транспорт – дороги, канали, залізничні та повітряні магістралі; все це дозволяло пов'язувати воєдино різні локалітети суспільства і здійснювати переміщення товарів і людей. *Другою інфраструктурою* були засоби передачі енергії – водяне колесо, парові машини, газ, електрика, нафтопроводи. Мобілізуючи не стільки природні, скільки технологічні джерела енергії та пов'язуючи їх в єдині енергетичні мережі, людство не тільки радикально змінило міське життя, але і забезпечило себе енергією для виробництва товарів у масовому масштабі та застосування різноманітної побутової техніки. *Третьою інфраструктурою* були комунікації – спочатку пошта і газети, потім телеграф і телефон, зараз радіо і телебачення; все це зіграло роль каналів колосального інформаційного вибуху, свого роду бомбардування сенсорного апарату людини, розширення соціальної та психологічної взаємодії людей, яка зараз зростає експоненціально.

У наступні два десятиріччя будь-які зміни в першій інфраструктурі – натранспорті – малоімовірні. У другій інфраструктурі – енергетичній – є деякі нові тенденції. Вони, однак, вимагають великих капіталовкладень у

такі області, як консервація енергії, удосконалення техніки видобутку вугілля та його газифікації, використання ядерної енергетики, більш ефективна передача електрики провідниками, освоєння сонячної енергії. Ці проблеми можуть стимулювати колосальне розширення досліджень і розробок та в разі успіху – створення нових енергетичних мереж, що забезпечуватимуть стабільне джерело відновлюваної енергії.

По-справжньому важливі соціальні зміни в майбутні два десятиріччя відбудуться в третій інфраструктурі в міру того, як злиття воєдино технологій телефону, комп'ютера, факсиміле, кабельного телебачення і відеодисків буде вести до все більш глибокої реорганізації способів комунікації між людьми, до скорочення, якщо не до повної ліквідації паперу як матеріального носія інформації, до нових способів проведення дозвілля, до реорганізації освіти на основі комп'ютерного навчання і широкого розповсюдження відеодисків. Можна скептично ставитися до екстравагантних заяв про прийдешню революцію в освіті під впливом комп'ютерів, відеомагнітофонів, але як би там не було, у сфері передачі даних (особливо економічної інформації у сфері бізнесу) і розвитку мереж даних – комп'ютеризація викличе небачені соціальні зміни [41].

Питання до тексту

1. Охарактеризуйте три аспекти постіндустріального суспільства.
2. Чи правий був Д. Белл стосовно перетворень у третій інфраструктурі у сучасному світі?

Тести

Тести можуть мати декілька відповідей.

1. Для визначення сучасної західної цивілізації Ж. Бодрійар використовує поняття:
  - а) "суспільство достатку";
  - б) "суспільство споживання";
  - в) "техногенне суспільство".
2. Одну із кардинальних проблем сучасної західної цивілізації Е. Фромм вбачає у тому, що "...людина пристосовується до анонімної влади і засвоює таке "Я", яке не складає його сутності" і визначає її поняттям:

- а) "невроз покірності";
- б) "втеча від свободи";
- в) конформізм.

3. Концепція С. Хантінгтона здобула назву:

- а) "війна світів";
- б) "зіткнення цивілізацій";
- в) "девестернізація".

4. Можливі шляхи вирішення глобальних проблем пов'язують із формуванням нової етики людства, яка визначається:

- а) "екологічна етика";
- б) "етика благоговіння перед життям";
- в) "точка сингулярності".

5. Міжнародний суспільний рух, що виступає проти домінування "країн великої сімки", у розв'язанні міжнародних та політичних проблем має назву:

- а) "зелених";
- б) "пацифістів";
- в) "антиглобалістів".

6. Перша інфраструктура суспільства на думку Д. Белла – це:

- а) друга природа;
- б) "транспорт";
- в) комунікація;
- г) політична система.

7. Якщо глобальні проблеми – це проблеми, від рішення яких залежить виживання всього людства, то:

- а) до них належать проблеми війни та миру, екологічні, епідеміологічні, демографічні;
- б) до них належать проблеми людини і суспільства;
- в) до них належать проблеми взаємовідношення західної та східної цивілізацій.

8. Основні відмінності між східним і західним типами цивілізацій полягають у такому:

- а) західні цивілізації характеризуються активізмом, а східні відданістю традиціям, колективізмом;
- б) західні цивілізації характеризуються наявністю єдиного духовного християнського канону життя, а східні – органічною взаємозв'язаністю старого і нового;

в) західні цивілізації характеризуються притчово-афористичним мисленням, а східні – персоналізмом, екстравертивністю.

9. Згідно з О. Шпенглером, цивілізація – це:

- а) завершальна стадія у розвитку культури;
- б) епоха "цвітіння", найвищого розквіту культури;
- в) період виникнення, зародження культури;
- г) синонім духовної культури.

10. Згідно з цим підходом, єдиної історії людства не існує, є тільки історія локальних культур:

- а) цивілізаційний;
- б) формаційний;
- в) культурологічний;
- г) марксистський.

Питання для дискусії

1. Які проблеми можна віднести до глобальних проблем сучасності? Коли і з якою причини виникло саме поняття глобальних проблем?

2. Що таке культурно-історичний тип, чи має він свої ступені розвитку? Що таке цивілізація та історичний організм?

3. У чому полягає історичний прогрес? Хто такі негативні діячі людства? Назвіть народи, які не досягли історичної індивідуальності.

4. Чи можна говорити про те, що С. Хантінгтон був правий стосовно зіткнень цивілізацій? Проаналізуйте сутність суперечностей між західною та ісламською цивілізаціями?

Література: [20; 28; 41; 71; 94; 147; 155].

Глосарій

Агностицизм (від грецьк. *a* – не, *gnosis* – знання), – це філософське вчення, яке заперечує цілком або частково можливість достовірного пізнання сутності дійсності.

Аксіологія – (від грецьк. *axia* – цінність і *logos* – вчення) філософська дисципліна, що займається дослідженням цінностей як смислотворчих підстав людського буття, які задають спрямованість і вмотивованість людського життя, діяльності і конкретних діянь і вчинків;

Антропоцентризм – філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом "за своїм образом і подобою".

Атеїзм (від грецьк. – *безбожний*), *безвірництво* – це світогляд, який характеризується відсутністю віри в існування будь-яких богів, духів, інших "потойбічних" істот тощо. Атеїзм протиставляється вірі в існування надприроднього – теїзму у формі багатобожжя (політеїзму) або єдинобожжя (монотеїзму). Деяким релігіям (буддизм, наприклад) притаманна відсутність віри в персоніфікованого бога. Інколи такі релігії називають атеїстичними.

Біологічний редуціонізм – це ідея, згідно з якою соціальні явища або соціальна поведінка можуть бути зведені до біологічного стану або багато в чому пояснюватись ним. Ця ідея виникає зазвичай у ході суперечки про інтелект, коли заявляється, що інтелектуальні здібності будь-якої людини визначаються в основному генетичними факторами.

Біосоціальність – це поєднання біологічного та соціального початку. Людина є частиною природи, і разом із тим, наміцно зв'язана з суспільством. Філософи називають природу людини бінарною і визначають саму людину як біосоціальну істоту, яка володіє свідомістю, мовою, мисленням та здатна створити знаряддя праці і користуватися ними.

Біхевіоризм – це напрям у психології, який визнає своїм предметом не свідомість людей, а їх поведінку як реакцію на зовнішні подразнення.

Буття – це філософське поняття, що концептуалізує наявність предметів та явищ (самих по собі або в свідомості), а не змістовний їх аспект; синонім поняття "сутце".

Відображення – це загальна властивість матерії, яка має властивість, по суті споріднену з відчуттям, властивість відображення, що виявляється в здатності матеріальних систем відтворювати визначеність інших матеріальних систем у формі зміни власної визначеності в процесі взаємодії з ними.

Відчуження праці – це процес перетворення діяльності людей і її результатів у самотійну, ворожу і панівну силу. К. Маркс виокремлював 4 види відчуження: від процесу праці, від продукту праці, від своєї власної сутності і людей один від одного.

Відчуття – це психічний пізнавальний процес, який полягає у відображенні окремих властивостей, предметів та явищ навколишнього світу.

Віра – це сприйняття людиною чого-небудь (тверджень, свідчень, фактів тощо) як істинних, правдивих, іноді без попередньої перевірки на основі тільки внутрішнього, суб'єктивного переконання, що не потребує більше ніяких доказів. Віра в людському суспільстві існує у вигляді тих чи інших віровчень (релігій, світоглядів, ідеологій, концепцій).

Гедонізм (від грецьк. *hedone* – задоволення) – це етичний напрям, що розглядає чуттєву радість, задоволення, насолоду як мотив, мету або доказ моральної поведінки. Тобто основою природи людини є її прагнення до насолоди, а тому всі цінності і орієнтації діяльності повинні бути підпорядковані або зведені до насолоди як справжнього вищого блага.

Глобалізація – це процес становлення єдиного взаємозалежного світу, у якому народи не відділені один від одного звичними протекціоністськими бар'єрами й границями, які одночасно й перешкоджають їхньому спілкуванню і охороняють їх від неупорядкованих зовнішніх впливів.

Глобальний – це такий, що поширюється на всю земну кулю; всесвітній; всебічний, повний; загальний, універсальний.

Гносеологія – це вчення про можливість пізнання людиною предметів і явищ дійсності, їх властивостей, зв'язків і відношень, про джерела, шляхи, методи, форми і закономірності пізнавального процесу.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – це система світогляду, основу якого складає захист гідності та самоцінності особистості, її свободи і права на щастя, благо людини вважається критерієм оцінювання соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою відносин між людьми.

Динаміка культури – це поняття, яке характеризує процеси змін у середині культури й у взаємодіях культур, а також типової моделі взаємодії людей у суспільстві, яким притаманні такі риси, як цілісність, наявність упорядкованих тенденцій і спрямований характер трансформації.

Діалектика – у початковому значенні – мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей; у сучасному філософському трактуванні – вчення про найзагальніші універсальні закони розвитку як саморозвитку, витоком якого є протиріччя.

Дуалізм (від лат. *dualis* – подвійний) – це філософське вчення, протилежне монізму, яке виходить із визнання рівноправними, такими, що не зводяться одне до одного, двох субстанцій, начал: духу та матерії, ідеального та матеріального.

Духовна культура – це сфера людської діяльності, що охоплює різні сторони духовного життя людини і суспільства. Духовна культура включає форми суспільної свідомості (політичну, правову, моральну, естетичну, релігійну, науку й філософію) та втілення їх у літературні, архітектурні та інші пам'ятки людської діяльності. До неї належать освіта, виховання, мова і писемність, фольклор, народне мистецтво та ін.

Духовна сфера суспільного життя – це надзвичайно широке поняття, що включає в себе багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей; це сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних, індивідуальних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального (сукупність ідей, поглядів, гіпотез, теорій) разом із його носіями – соціальними суб'єктами – індивідами, соціальними групами, народами, етносами.

Евдемонізм (від грецьк. *eudamonia* – блаженство, щастя) – це етичний напрям, який стверджує щастя, блаженство в якості мотиву і мети всіх людських прагнень. У рамках евдемонізму, що розвинувся із системи принципів античного розуміння життя, постулювалось нерозривна спряженість чесноти і щастя, що досягаються людиною і (як наслідок) його найближчим оточенням, за допомогою всебічного розвитку власної особистості в єдності її духовного і тілесного начал.

Екзистенція – це поняття, яке тлумачиться як людське "Я" у плані існування особистості. Це вроджена властивість людської сутності, екзистенціалісти вважають людське буття відірваним від соціуму і його зв'язків, маючи на увазі індивідуально-психічні особистісні властивості і

зводячи в абсолют розуміння людської особистості як окремого індивідуума. Зазначений термін був введений Сереном Кьєркегором, який є одним із основоположників екзистенціальної філософії.

Економіка – це господарська діяльність суспільства, а також сукупність відносин, що складаються в системі виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Економічна культура – це комплекс уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства й пов'язані з економічною діяльністю.

Економічна людина (*Homo economics*) – це сукупність економічних потреб, інтересів, цілей індивіда, органічне поєднання в ньому рис працівника і власника.

Економічний детермінізм – це концепція, згідно з якою розвиток суспільства обумовлений розвитком суспільного способу виробництва (продуктивних сил і виробничих відносин), а надбудовні відносини (політичні, правові, культурні та інші) позбавлені фундаментального характеру.

Економічний лібералізм – це ідеологія, що є складовою частиною класичного лібералізму. Згідно з нею політична свобода і соціальна справедливість невіддільні від економічної свободи, тому необхідно підтримувати ідею вільного ринку, максимальної свободи торгівлі і конкуренції.

Елітарна культура – це культура, зорієнтована на потреби певної (елітарної, вищої в тому або іншому відношенні) частини суспільства. Елітарна культура відрізняється вищим загальним рівнем, духовністю чи особливою досконалістю, вишуканістю та розрахована на обмежене, добірне коло людей.

Епістемологія (від грецьк. *episteme* – знання) – це галузь філософії, що вивчає проблеми природи пізнання, ставлення знання до реальності, досліджує загальні передумови пізнавального процесу, з'ясовує умови його істинності.

Естетична свідомість – це форма суспільної свідомості, через яку здійснюється художнє освоєння дійсності, відображаються і виражаються естетичні почуття, оцінки, смаки тощо.

Есхатологія (від. грецьк. – кінець) – це розділ теології і філософії, що складає систему поглядів і вірувань про кінець світу, а також про долю людства і Всесвіту після нього. Есхатологічні уявлення присутні в багатьох релігійно-філософських і світоглядних системах Землі. Іудаїзм, християнство та іслам мають власну есхатологічну концепцію: "страшний суд".

Етика (від грецьк. *ethika*: від *ethos* – вдача, звичай, характер, образ думок) – це філософська дисципліна, об'єктом вивчення якої є мораль, моральність.

Етичний релятивізм (від лат. *relativus* – відносний) – це філософське уявлення про те, що правильне і неправильне, хороше і погане, є не абсолютними, а змінними, відносними категоріями, залежними від конкретної особистості, обставин або соціальної ситуації.

Зняття (заперечення заперечень) – це момент переходу об'єкта в нову якість, в якій зберігаються елементи і властивості його попереднього (вихідного) якісного стану, таким чином, забезпечується спадкомність розвитку.

Ідеалізм – це загальне позначення філософських учень, які стверджують, що свідомість, мислення, психічне, духовне є первинним, а матерія, природа, фізичне – вторинним.

Індивідуальність (від лат. *individuitas* – неподільність) – це сукупність своєрідних особливостей і певних властивостей людини, які характеризують її неповторність і виявляються у рисах характеру, у специфіці інтересів.

Індустріальне суспільство – це позначення стадії розвитку суспільства, що змінює традиційне, аграрне. Індустріальне суспільство характеризується розвитком поділу праці, масовим виробництвом товарів, машинізацією і автоматизацією виробництва, розвитком засобів масової комунікації, сфери послуг, високою мобільністю і урбанізацією, зростанням ролі держави в регулюванні соціально-економічної сфери.

Інформаційне суспільство – це громадянське суспільство з розвинутим інформаційним виробництвом і високим рівнем інформаційно-правової культури, в якому ефективність діяльності людей забезпечується розмаїттям послуг на основі інтелектуальних інформаційних технологій та технологій зв'язку.

Інформаційне суспільство – це концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання. Відмінними рисами інформаційного суспільства є: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб в інформаційних продуктах і послугах.

Істина – це відповідність знання про об'єкт самому об'єкту.

Креаціонізм – це віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою.

Креаціонізм від (англ. *creationism*) – це віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою. Креаціонізм не є цілісною доктриною – існує багато різновидів креаціонізму з різними уявленнями про час акту творіння та різним ставленням до сучасних наукових поглядів на біологічну та геологічну еволюцію.

Культура – сукупність матеріальних і духовних цінностей, основним змістом яких є вищі досягнення людини і суспільства та їх творче втілення в результатах діяльності.

Культура (від лат. *cultura* – обробляти, опрацьовувати, вдосконалювати, поліпшувати) – у широкому розумінні – історично визнаний рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, який полягає у типах і формах організації життя і діяльності людей, в їх взаємовідносинах, а також у створенні ними матеріальних та духовних цінностей.

Культурні універсалії – це своєрідні інваріанти розвитку, елементи культури; це такі норми, цінності, правила, традиції і властивості, які притаманні всім культурам незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства. Універсалії культури забезпечують відтворення способу життя і людини даної культури від покоління до покоління.

Культурогенез – це процес зародження культури людства, пов'язаний зі становленням і розвитком знаряддевої, комунікаційної та семантичної діяльності.

Людина – це головна тема філософії, центральна проблема всіх філософських шкіл та напрямів, невичерпна в силу своєї нескінченної складності.

Масова культура – це явище культури ХХ ст., породжене науково-технічною революцією, урбанізацією, руйнуванням локальних спільностей та розмиванням територіальних і соціальних кордонів; розповсюджується за допомогою засобів масової інформації. Масова культура є культурою щоденного життя, розрахованою на доступність широким верствам населення, знижений рівень сприйняття, розважальність.

Матеріалізм – це один із основних напрямів **філософії**, який у вирішенні основного питання **філософії** стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним.

Матеріальна культура – це частина загальної культури, яка є сукупністю матеріальних цінностей, створених творчою працею людей, й охоплює сферу матеріальної діяльності людини, економічні відносини, які розвиваються у ході цього, а також її результати, раціональне ставлення людини до природи, ступінь практичного використання людиною сил і багатств природи.

Матеріальна сфера суспільного життя – це цілісна система усіх видів виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей, що включає в себе різні види підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова та ін.), різні типи економічних відносин між окремими індивідами та різними спільнотами (колективами, об'єднаннями тощо).

Метафізика – це вчення про перші незмінні сутності, засади усього сущого, що недоступні досвідному знанню, а відкриваються лише розумові або інтуїції.

Міра – це певний кількісний інтервал властивостей, у рамках якого може існувати дана якість; рамки, в межах яких кількісні зміни не призводять до суттєвих якісних перетворень предмета.

Міфологічний світогляд – це погляди, уявлення, переконання, ідеали стародавньої людини про світ у цілому та своє місце в ньому, що містяться в міфах, казках, героїчних епосах, легендах, історичних переказах.

Мораль (від лат. *moralis* – моральний) – це сукупність правил і норм поведінки людей щодо один одного і суспільства. Має історичний характер, розвивається разом із суспільними відносинами.

Моральний ідеал – це уявлення людей про досконалу особистість, що втілює в собі кращі моральні якості і є зразком для наслідування, еталоном поведінки, метою, на досягнення якої повинні бути спрямовані зусилля людини.

Несвідоме – це вся сукупність змісту психічного життя, що недоступне безпосередньому усвідомленню. Це поняття в широкому змісті містить у собі всі психічні явища поза сферою свідомості – ті змісти психічного життя, про наявність яких людина або не підозрює в даний момент, або не знає про них уподовж тривалого часу, або взагалі ніколи не знала.

Нігілізм (від лат. *nihil* – ніщо) – це принцип, що характеризує ставлення людини до моральних цінностей суспільства; реалізується у заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культури тощо.

Об'єкт пізнання – це фрагмент (частина) об'єктивної реальності (соціальної, природної, правової тощо), який включений у людську діяльність і пізнання.

Онтологія (від грецьк. – суще і слово, поняття, вчення) – це вчення про буття як таке; розділ філософії, в якому вивчаються фундаментальні принципи, загальні сутності і категорії сущого.

Особистість – це поняття, вироблене для відображення соціальної природи людини, розгляду її як індивіда, як суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності.

Персоналізм (від лат. *persona* – особа) – це релігійно-ідеалістична течія у сучасній філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність, а світ – як вияв творчої активності верховної особи – Бога.

Поняття – це така форма мислення, в якій відображуються найбільш загальні, чуттєві і необхідні ознаки, властивості, якості різних речей і явищ та їх стосунки.

Постіндустріальне суспільство – це позначення нової стадії суспільного розвитку, наступного за індустріальним суспільством. Провідну роль у ньому відіграють сфера послуг, яка починає переважати над виробництвом товарів, і наукові знання і, відповідно, університетська освіта, наукові дослідження та розробки. Політика базується на теоретично обґрунтованих способах розробки та прийняття рішень. Зростає роль держави в контролі за технологічними і соціально-економічними змінами.

Прагматизм (від грецьк. *pragma* – дія) – це напрям моральної філософії, поширений у США, що розглядає дію, доцільну діяльність у якості найбільш яскравої властивості людської сутності. Практика в розумінні послідовників цього напрямку – це критерій істини і смислової значущості.

Практика – це матеріальна, чуттєво-предметна, цілевстановлювальна діяльність людини, яка спрямована на зміну і пристосування природного і соціального середовища до потреб суспільства.

Прогрес суспільства – це тип, напрям розвитку, який характеризується переходом від нижчих до вищих, більш досконалих форм, що виражається в їх більш високій організації, адаптації до середовища, зростанні еволюційних можливостей тощо.

Протиріччя – це взаємодія протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій предметів і явищ, які перебувають у внутрішній єдності і взаємопроникненні, виступаючи джерелом розвитку.

Реальність – це філософський термін, який означає те, що існує насправді.

Релігійний світогляд – це уявлення, погляди, переконання та ідеали подвоєння світу на поцейбічний, тобто земний, природний, що сприймається органами чуття, та "потойбічний" – небесний, надприродний, надчуттєвий, який треба сприймати на віру.

Релігія (від лат. *religi* – зв'язок) – це віра, особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних і моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.

У широкому сенсі, як суспільний інститут, релігія – це сукупність вірувань і віровчень, наявних у суспільстві. Вона включає до свого складу сукупність звичаїв, обрядів, правил життя і поведінки людей і т. д. Вивченням релігії займається наука релігієзнавство.

Розвиток – це спрямована та необоротна якісна зміна.

Рух – це будь-які зміни, які відбуваються у Всесвіті; спосіб існування матерії, який полягає в безперервній зміні всього суцього.

Самосвідомість – це окрема форма реального існуючого явища – свідомості. Самосвідомість передбачає виокремлення і вирізнення людиною своєї сутності, свого "Я" від усього того, що є навколо неї.

Свідомість – це одне з основних понять філософії, психології і соціології, яке означає вищий рівень відображення об'єктивної дійсності, притаманний лише людині. Свідомість – продукт суспільно-історичного розвитку, функціональна властивість мозку, ідеальне відображення дійсності, регулятор цілеспрямованої діяльності людини.

Світогляд – це сукупність поглядів, оцінок, принципів, переконань та ідеалів, що відображають найзагальніше бачення і розуміння світу, місце людини в ньому і разом із тим життєвих позицій та програм поведінки людей, їх вчинків.

Скуляризм (від лат. – *saecularis*) – атеїстичне відвернення від релігії як такої у суспільстві, сім'ї, політиці тощо. Принцип світськості. Зменшення ролі релігії у політичному, соціальному та особистому житті.

Система – це цілісна сукупність елементів, які настільки тісно пов'язані один із одним, що виступають по відношенню до навколишніх умов і інших систем як єдине ціле.

Соціальна структура – це форма організації суспільства, що склалася історично та становить певну форму стійких зв'язків, відносин, які виникли на їх основі, соціальних груп і інститутів, які забезпечують цілісність суспільства, збереження його властивостей у разі впливу на нього різних внутрішніх і зовнішніх факторів.

Соціальна філософія (від. лат. – товариський, громадський) – це розділ теорії філософії, предметом дослідження якого є суспільство як складна система форм організації спільної життєдіяльності людей.

Соціальна філософія – це розділ філософії, який описує якісну своєрідність суспільства, його закони, соціальні ідеали, генезис й тенденції розвитку, перспективи та логіку соціальних процесів.

Соціальний лібералізм – це різновид лібералізму, який припускає втручання держави в економічні процеси для відновлення соціальної справедливості.

Соціальний простір – це один із видів простору (поряд із фізичними та іншими); багатовимірний простір соціальних процесів, соціальних відносин, соціальних практик, соціальних позицій і соціальних полів, що функціонально взаємопов'язані між собою.

Соціальний час (час людського буття) – це колективний час, універсалія культури, зміст якої лежить в основі концептуального часу, що констатується у феномені історії як усвідомленої процесуальності соціального життя.

Сприйняття – це така форма чуттєвого пізнання, коли у свідомості людини відбувається цілісне відображення зовнішнього матеріального предмета з усією сукупністю його властивостей, якостей, сторін, які відображені у відчуттях.

Суб'єкт пізнання – це той, хто діє, впливає на об'єкт.

Судження – це така форма мислення, у якій завдяки зв'язку понять щось стверджується або заперечується.

Суспільні відносини – це різноманітні, властиві суспільству зв'язки, що встановлюються між соціальними групами, а також усередині них.

Суспільні відносини – це найважливіша специфічна ознака суспільства і разом із тим те, що робить суспільство системою, об'єднує індивідів та їх розрізнені дії в єдине ціле.

Суспільство в широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що становить історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво.

Сутність – це система найбільш значущих внутрішніх властивостей предмета.

Теїзм – це релігійне або філософське переконання існування найвищої, надсвітової істоти – Бога, яка створила світ, його підтримує та ним керує.

Теологія (від грецьк. *θεος* – Бог та *λογος* – слово) – це вчення, предметом пізнання якого є Бог і все що з Ним пов'язано. Одним із основних методів теології з найдавніших часів і до нашого часу залишається дослідження і осмислення священних текстів відповідних віровчень, а також коментарів до них, які були зроблені відомими богословами в різні часи.

Техніка – це сукупність штучних, взаємопов'язаних засобів праці, спрямованих на перетворення природи з метою виробництва матеріальних і духовних благ та користування ними.

Технологічний детермінізм – це методологічний принцип, сутність якого становить тлумачення історичного прогресу суспільства як безпосереднього наслідку прогресу науки і техніки.

Трансценденція (від лат. *transcendens* – переступити, який виходить за межі) – в широкому сенсі – вихід за власні межі; в метафізиці – перехід зі сфери можливого досвіду (природи) в сферу, яка лежить по той бік його.

Утилітаризм (*utilitarismus*; від лат. *utilis* – корисний) – це етичний напрям, який вважає, що метою людських вчинків повинна бути користь, благополуччя, незалежно від того, чи йдеться про індивіда або про суспільство. Походження моральних норм утилітаризм виводить, принаймні частково, з міркувань користі.

Уявлення – це чуттєвий образ тих предметів, які колись безпосередньо діяли на органи чуття, а потім відтворюються за "відбитками", які збереглися в мозку за умов відсутності самого предмета.

Феноменологічна редукція – це одне із центральних понять феноменології Гуссерля, пов'язане з процесом звільнення свідомості від натуралістичної установки, згідно з якою речі існують незалежно від нас.

Філософія культури (Культурфілософія) – це розділ філософського знання, головною метою якого є пояснення суті, специфіки культури, її взаємовідносин із природою й суспільством; аналіз генезису та найзагальніших законів культури.

Філософська антропологія – це розділ філософії, в якому вивчається людина, її відмінність від інших живих істот, її місце в універсумі, особливості і сенс її існування та світосприйняття.

Філософський світогляд – це теоретичне світорозуміння, висунення на перший план інтелектуальних аспектів відображення необхідності розуміння світу і людини з позицій знання та науки.

Фундаменталізм (від лат. *fundamentum* – основа) – це загальна назва вкрай консервативних філософських, моральних і соціальних течій. Термін "фундаменталізм" вперше був вжитий у християнському світі для позначення консервативного руху в євангелічній церкві США. Фундаменталізм часто є реакцією на процеси глобалізації і секуляризації, які відбуваються в сучасному суспільстві.

Цивілізація – це людська спільнота, яка впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації) має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі (науці, технологіях, мистецтві тощо), спільні духовні цінності та ідеали, ментальність (світогляд).

Явище – це зовнішній вигляд речі, те, як вона сприймається завдяки органам почуттів.

Використана та рекомендована література

Основна

1. Алексеев П. В. Философия / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : Проспект, 1997. – 504 с.
2. Андрущенко В. Вступ до філософії. Великі філософи : навч. посіб. / В. Андрущенко. – Х. : ТОВ "РИФ", 2005. – 512 с.
3. Барулин В. С. Социальная философия / В. С. Барулин. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 284 с.
4. Бичко А. К. Історія філософії : підручник / А. К. Бичко, О. В. Бичко, В. Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – 407 с.
5. Бичко І. Філософія. Курс лекцій : навч. посіб. / І. Бичко, В. Табачковський. – К. : Либідь, 1993. – 576 с.
6. Валуйский О. О. Практикум з філософії / О. О. Валуйский. – К. : ВЦ Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. – 243 с.
7. Горлач М. І. Філософія / М. І. Горлач, В. Г. Кремень, В. К. Рибалка. – К. : Консум, 2000. – 671 с.
8. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1996. – 286 с.
9. Губерський Л. В. Філософія : навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко ; за ред. І. Ф. Надольного. – 3-тє вид. – К. : Вікар, 2003. – 457 с.
10. Губерський Л. В. Філософія : хрестоматія. Від витоків до сьогодення / Л. В. Губерський. – К. : Знання, 2009. – 191 с.
11. Гуревич П. С. Основы философии / П. С. Гуревич. – М. : Гардарики, 2000. – 438 с.
12. Данильян О. Г. Философия : учебник / О. Г. Данильян, В. М. Траненко. – М. : Изд. "Эксмо", 2005. – 512 с.
13. Жаров Л. В. Современная западная философия : словарь и хрестоматия / Л. В. Жаров, Э. В. Золотухина, В. П. Кохановский. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 512 с.
14. Зотов А. Ф. Философия : учебник / А. Ф. Зотов ; под ред. А. Ф. Зотова, В. В. Миронова, А. В. Разина. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2005. – 480 с.
15. Ільїн В. В. Філософія : підручник у 2 ч. / В. В. Ільїн, Ю. І. Кулагін. – Ч. I. Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002. – 464 с. ; – Ч. II. Актуальні проблеми сучасності. – К. : Альтерпрес, 2002. – 480 с.

16. Канке В. А. Философия / В. А. Канке. – М. : Логос, 2002. – 344 с.
17. Кислюк К. В. Философия. Практикум (тексты, творческие задачи, логические упражнения, тесты, словари) : учеб.-метод. пособ. / К. В. Кислюк, О. Н. Кузь, И. В. Тарасенко. – Х. : ИД "ИНЖЭК", 2007. – 392 с.
18. Кузнецов В. Г. Философия : учебник / В. Г. Кузнецов, И. Д. Кузнецова, В. В. Миронов. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 528 с.
19. Миронов В. В. Философия : учебник для вузов / под общ. ред. В. В. Миронова. – М. : Норма, 2005. – 928 с.
20. Огаренко Є. С. Тестові і творчі завдання з філософії : (практикум у кредит.-модул. системі підготов. фахівців) / Є. С. Огаренко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Ін-т інновац. та післядиплом. освіти. – Одеса : Наука і техніка, 2007. – 68 с.
21. Панин А. В. Философия : учебник / А. В. Панин, П. В. Алексеев. – 3-е изд., перераб. – М. : ТК Велби, Проспект, 2005. – 608 с.
22. Петрушенко В. Л. Філософія : навч. посіб. / В. Л. Петрушенко. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ – 2000, 2002. – 539 с.
23. Подольська Є. А. Філософія : підручник / Є. А. Подольська. – К. : Фірма "Інкос", Центр навчальної літератури, 2006. – 704 с.
24. Практикум з філософії : Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ / під ред. В. Л. Петрушенка. – К. : "Каравела" ; Львів : "Новий світ – 2000", 2003. – 256 с.
25. Причепій Є. М. Філософія / Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький. – К. : Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
26. Радугин А. А. Философия / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 272 с.
27. Соколов С. В. Социальная философия : учеб. пособ. для вузов / С. В. Соколов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 440 с.
28. Філософія : навч. посіб. / О. М. Кузь, В. Ф. Чешко, І. В. Жеребятнікова та ін. ; за заг. ред. докт. філос. наук, професора В. Ф. Чешка. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2013. – 264 с.
29. Харин Ф. А. Философия : учебник для студентов вузов / под общ. ред. Ю. А. Харина. – Мн. : ТетраСистемс, 2006. – 448 с.
30. Чешко В. Ф. Соціальна філософія / В. Ф. Чешко, Ю. І. Потоцька. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2008. – 63 с.
31. Чешко В. Ф. Філософія. Релігієзнавство. Логіка (теоретичний курс) : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / під ред. В. Ф. Чешко. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2008. – 560 с.

Додаткова

32. Аблеев С. Р. Философия в схемах и таблицах : учеб. пособ. для вузов / С. Р. Аблеев. – М. : Высшая школа, 2004. – 207 с.
33. Аврелий Августин. Исповедь / Августин Аврелий. – М. : Канон+ ; ОИ "Реабилитация", 2000. – 463 с.
34. Аналитическая философия: становление и развитие (антология) / пер. с англ., нем. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 528 с.
35. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
36. Андрущенко В. П. Філософія політики : підручник / В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2003. – 400 с.
37. Аристотель. Метафизика. Кн. первая (гл. I–IV) // Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
38. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – 3-е изд. – М. : Высшая школа, 2003. – 400 с.
39. Баткин Л. М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л. М. Баткин. – М. : Наука, 1989. – 270 с.
40. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – 2-е изд, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788 с.
41. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл ; [перев. Ю. В. Никуличева] // Новая технократическая волна на Западе [под ред. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1988. – С. 330–342.
42. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
43. Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности / Н. А. Бердяев. – М. : Моск. психолого-социал. ин-т: фланта, 1999. – 311 с.
44. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 177 с.
45. Бердяев Н. А. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – Х. : Фолио ; М. : АСТ, 2002. – 679 с.
46. Бесс Ж.-М. Философия: краткий курс / Ж.-М Бесс, А. Буассьер ; пер. с франц. В. Степанцева. – М. : АСТ: Астрель, 2005. – 156 с.

47. Блинников Л. В. Великие философы : словарь-справочник / Л. В. Блинников. – М. : Логос, 1997. – 430 с.
48. Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош. – М. : Мысль, 1975. – 182 с.
49. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики / В. П. Бранский // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129.
50. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // М. Вебер. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 45–63.
51. Вернадский В. И. Живое вещество и биосфера / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1994. – 676 с.
52. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан. – М. : Прогресс, 1988. – 223 с.
53. Всемирная философия. XX век / авт.-сост. А. П. Андриевский. – Мн. : Харвест, 2004. – 832 с.
54. Всемирная энциклопедия: Философия XX век / глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Мн. : Харвест, Совр. лит., 2002. – 976 с.
55. Гадамер Г. Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г. Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 700 с.
56. Гадамер Г. Г. Миф и разум // Актуальность прекрасного / Г. Г. Гадамер. – М. : Искусство, 1991. – С. 92–99.
57. Гайденко П. П. История греческой философии в ее связи с наукой : учеб. пособ. для вузов / П. П. Гайденко. – М. : Унив. кн.: ПЕР СЭ, 2000. – 318 с.
58. Гайденко П. П. Научная рациональность и философский разум / П. П. Гайденко. – М. : Прогресс – Традиция, 2003. – 527 с.
59. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник / С. М. Гатальська. – К. : Либідь, 2005. – 326 с.
60. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 2000. – 480 с.
61. Гегель Г. Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1999. – 1072 с.
62. Гиренок Ф. И. Русские космисты / Ф. И. Гиренок. – М. : Знание, 1990. – 62 с.
63. Горелов А. А. Концепции современного естествознания / А. А. Горелов. – М. : Астрель: АСТ, 2003. – 382 с.
64. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / А. Х. Горфункель. – М. : Высшая школа, 1980. – 368 с.

65. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / А. Горц ; пер. с нем. и фр. М. М. Сокольской. – М. : Изд. Высшей школы экономики, 2010. – 208 с.
66. Грушевицкая Т. Г. Концепции современного естествознания : учеб. пособ. для вузов / Т. Г. Грушевицкая, А. П. Садохин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 670 с.
67. Губман Б. Л. Современная философия культуры / Б. Л. Губман. – М. : РОССПЭН, 2005. – 536 с.
68. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия / А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1986. – 354 с.
69. Гуревич А. Я. Словарь средневековой культуры / под общ. ред. А. Я. Гуревич. – М. : РОССПЭН, 2003. – 631 с.
70. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. – М. : Notabene, 2000. – 352 с.
71. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
72. Декарт Р. Метафізичні розмисли / Р. Декарт. – К. : Юніверс, 2000. – 300 с.
73. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукувати істину в науках / Р. Декарт. – К. : Тандем, 2001. – 104 с.
74. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари ; пер с франц. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 1998. – 228 с.
75. Деннет Д. С. Виды психики: на пути к пониманию сознания / Д. С. Деннет ; [пер. с англ. А. Веретенникова]. – М. : Идея-Пресс, 2004. – 184 с.
76. Зарубина Н. Н. Социокультурные особенности хозяйственной деятельности / Н. Н. Зарубина // Социологические исследования. – 1994. – № 8–9. – С. 47–58.
77. Заславская Т. Н. Социология экономической жизни / Т. Н. Заславская, Р. В. Рывкина. – Новосибирск : Наука, 1991. – 448 с.
78. Ільїн В. В. Людина і світ / В. В. Ільїн, Ю. І. Кулагін. – К. : КНТЕУ, 2003. – 302 с.
79. Історія української філософії : хрестоматія / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; упор. М. Кашуба. – Львів : ЛНУ, 2004. – 354 с.

80. История философии: Запад – Россия – Восток : учебник для вузов: В 4 кн. / под ред. Н. В. Мотрошиловой, А. М. Реткевича. – 2-е изд. – Кн. 4: Философия XX в. / В. И. Вдовина, А. Ф. Грязнов, А. К. Гусейнов и др. – М. : Греко-лат. каб. Ю. А. Шичалина, 2000. – 446 с.

81. Історія філософії України: Хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / упор. М. Ф. Тарасенко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 559 с.

82. Йосипенко С. Філософські ідеї в духовній культурі / С. Йосипенко // Філософська думка. – 2006. – № 5. – С. 54–66.

83. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / А. Камю // Бунтующий человек. – М. : Политиздат, 1990. – С. 90–92.

84. Канке В. А. Философия экономической науки : учеб. пособ. / В. А. Канке. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 384 с.

85. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – Сімферополь : Реноме, 1998. – 528 с.

86. Кант И. Сочинения: в 8 т. / И. Кант. – М. : Чоро, 1994. – Т. 4. – 630 с.

87. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.

88. Кимлика У. Современная политическая философия: введение / У. Кимлика ; пер. с англ. С. Моисеева. – М. : Изд. Высшей школы экономики, 2010. – 592 с.

89. Коплстон Ф. Ч. История средневековой философии / Ф. Ч. Коплстон. – М. : Энигма, 1997. – 502 с.

90. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.

91. Кузанский Н. Сочинения. В 2 т. / Н. Кузанский. – Т. 1. – М. : Мысль, 1979. – 488 с. ; Т. 2. – М. : Мысль, 1980. – 471 с.

92. Культурология. XX век. Антология / гл. ред. и сост. С. Я. Левит. – М. : Юрист, 1995. – 703 с.

93. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – К. : Порт-Рояль, 2001. – 227 с.

94. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 362–380.

95. Лао-Цзы. Дао дэ цзин / Лао-Цзы. – СПб. : Азбука-классика, 1998. – 192 с.

96. Лапин Т. С. Гносеологический и социальный потенциал философии культуры / Т. С. Лапин // Культурология. Дайджест. – 2009. – № 1. – С. 165–178.
97. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового запада / Ж. Ле Гофф. – М. : Прогресс, 1992. – 374 с.
98. Леви-Строс К. Путь масок / К. Леви-Строс. – М. : Республика, 2000. – 400 с.
99. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
100. Посев А. Ф. Платон – Аристотель / А. Ф. Посев, А. А. Тахо-Годи. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Мол. гвардия, 2000. – 392 с.
101. Посев А. Ф. Философия, мифология, культура / А. Ф. Посев. – М. : Политиздат, 1990. – 655 с.
102. Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке / А. Е. Лукьянов. – М. : Изд. Ун-та дружбы народов, 1989. – 188 с.
103. Лях В. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : Хрестоматія / В. Лях. – К. : Либідь, 1996. – 381 с.
104. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М. : Изд. Группа "Прогресс": Культура, 1992. – 414 с.
105. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии / М. К. Мамардашвили. – М. : Аграф, 2002. – 309 с.
106. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс, Ф. Энгельс. // Соч. Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 264–266.
107. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – М. : REFL-book, 1994. – 368 с.
108. Межуев В. М. Культура как предмет философского знания / В. М. Межуев. – Вып. 4. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – 128 с.
109. Мень А. Дионис, Логос, Судьба. В VI т. / А. Мень. – Т IV. – М. : Типография Центра "Путь, Истина и жизнь", 2002. – 396 с.
110. Мень А. У врат молчания. В VI т. / А. Мень. – Т III. – М. : Типография Центра "Путь, Истина и жизнь", 2002. – 332 с.
111. Ницше Ф. Веселая наука. / Ф. Ницше / Сочинения в 2-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1996. – 829 с.
112. Ницше Ф. Сочинения в 2-х т. / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1–2.

113. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – СПб. : Азбука-классика, 2005. – 336 с.
114. Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 453 с.
115. Новая философская энциклопедия. В 4-х т. / Руководители проекта В. С. Степин, Г. Ю. Семигин. – Т. 1. – М. : Мысль, 2000. – 722 с. ; Т. 2. – М. : Мысль, 2001. – 636 с. ; Т. 3. – М. : Мысль, 2001. – 694 с. ; Т. 4. – М. : Мысль, 2001. – 606 с.
116. Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – 3-е изд., испр. – Мн. : Кн. Дом, 2003. – 1279 с.
117. Ноосферология: наука, образование, практика / Тавр. нац. ун-т им. В. И. Вернадского ; [под общ. ред. О. А. Габриелян]. – Симферополь : Феникс, 2008. – 464 с.
118. Ориген. О началах / Ориген. – Самара : "РА", 1993. – 458 с.
119. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Наука, 1991. – 408 с.
120. Основи філософських знань: Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство : підручник / під ред. М. І. Горлач, Г. Т. Головченко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.
121. Основы философии в вопросах и ответах : учеб. пособ. для вузов / И. В. Ватин, В. Ю. Верещагин, Ю. Г. Волков и др. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д. : Феникс, 2002. – 604 с.
122. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. – М. : ЭКСМО-Прес: ЭКСМО-МАРКЕТ, 2000. – 367 с.
123. Плужникова Н. Н. Проблема сознания в современной философии / Н. Н. Плужникова // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2013. – № 8. – С. 24–27.
124. Поппер К. Логика и рост научного познания / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 606 с.
125. Прист С. Теории сознания / Стивен Прист ; [пер. с англ. А. Ф. Грязнов]. – М. : Дом интеллектуальной книги : Идея-Пресс, 2000. – 288 с.
126. Райл Г. Понятие сознания / Гилберт Райл ; [пер. с англ. В. П. Филатова]. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 408 с.
127. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с.

128. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы / Б. Рассел ; пер. с англ. – М. : Terra – Книжный клуб ; Республика, 2000. – 464 с.

129. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. В 4-х т. Новое время / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб. : Петрополис, 1996.

130. Рузавин Г. И. Концепции современного естествознания : курс лекций / Г. И. Рузавин. – М. : Проект, 2002. – 333 с.

131. Русский космизм: Антология филос. мысли: сб. ст. / [сост. С. Г. Семенов, А. Г. Гачевой]. – М. : Педагогика – Пресс, 1993. – 365 с.

132. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – 398 с.

133. Сковорода Г. С. Сочинения / Г. С. Сковорода. – Мн. : Современный литератор, 1999. – 704 с.

134. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Наука, 1993. – 570 с.

135. Смольков О. А. Філософія : навч. посіб. / О. А. Смольков. – Львів : Магнолія Плюс ; видавець СПД ФО "В. М. Піча", 2005. – 460 с.

136. Современная западная философия : словарь и хрестоматия / Л. В. Жаров, Э. В. Золотухина, В. П. Кохановский и др. – Ростов н/Д. : Феникс, 1995. – 512 с.

137. Современная западная философия : словарь / сост. и отв. ред. В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М. : Тон: Острожье, 1998. – 544 с.

138. Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII веков / В. В. Соколов. – М. : Высшая школа, 2003. – 428 с.

139. Соколов В. В. От философии античности к философии нового времени: Субъект-объект. Парадигма / В. В. Соколов. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – 335 с.

140. Соколов В. В. Средневековая философия / В. В. Соколов. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 350 с.

141. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

142. Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі ; пер. з англ. Т. 1. – К. : Основи, 1995. – 614 с.

143. Тоффлер Е. Третья хвиля / Е. Тоффлер. – К. : Вид. дім "Все-світ", 2000. – 480 с.

144. Философия для аспирантов / В. П. Кохановский, Е. В. Золотухина, Т. Г. Лешкевич и др. – Ростов на/Д. : Феникс, 2003. – 488 с.
145. Философия культуры. Становление и развитие / под ред. М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского и др. – СПб. : Лань, 1998. – 448 с.
146. Философия науки. Общий курс : учеб. пособ. / С. А. Лебедев (рук. авт. коллектива), А. Н. Авдулов, В. Г. Борзенков и др. ; под ред. С. А. Лебедева. – М. : Академический Проект: Трикста, 2004. – 735 с.
147. Философия : хрестоматия / сост. : В. О. Бернацкий, И. А. Овсянникова, Н. П. Махова и др. – Омск : Изд-во ОмГТУ, 2005. – 150 с.
148. Философский словарь / авт.-сост. И. В. Андрущенко и др. – К. : А.С.К., 2006. – 1053 с.
149. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост.: Е. Ф. Губский и др.]. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 575 с.
150. Філософська думка в Україні : Бібліогр. словн. / [В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. ; ред.-упорядн. М. Л. Ткачук]. – К. : Пульсарі, 2002. – 243 с.
151. Філософський енциклопедичний словник / Нац. акад. наук України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; [редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
152. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
153. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность (Лекции и интервью) / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
154. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1997. – 448 с.
155. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
156. Хейзинга И. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / И. Хейзинга. – М. : АСТ, 1992. – 544 с.
157. Хижняк З. И. Киево-Могилянська академия / З. И. Хижняк. – К. : Вища школа ; изд. при КГУ, 1988. – 264 с.
158. Хрестоматия по культурологии : учеб. пособ. / сост. А. И. Кравченко. – М. : ТК "Велби", Изд-во "Проспект", 2008. – 384 с.
159. Хрестоматия по культурологии : учеб. пособ. / сост. Д. А. Лалетин, И. Т. Пархоменко, А. А. Радугин. ; отв. редактор А. А. Радугин. – М. : Центр, 1998. – 592 с.

160. Хрестоматия по учебной дисциплине "Философия" для студ. всех спец. всех форм обучения / сост. Ю. И. Потоцкая, И. В. Тарасенко, В. А. Черненко. – Х. : Изд. ХНЭУ, 2005. – 256 с.

161. Чанышев А. Н. Философия Древнего мира : учебник для студентов вузов / А. Н. Чанышев. – М. : Высшая школа, 2003. – 703 с.

162. Чешко В. Ф. High Nume (Биовласть и биополитика в обществе риска) / В. Ф. Чешко, В. И. Глазко. – М. : РГАУ-МСХА, 2009. – 319 с.

163. Чешко В. Ф. Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / В. Ф. Чешко, В. Л. Кулиниченко; Укр. асоц. по биоэтике. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 227 с.

164. Шелер М. Положение человека в Космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 3–95.

165. Шинкарук В. І. Вибрані твори / В. І. Шинкарук. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – 528 с.

166. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М. : Айрис-пресс, 2003. – 528 с.

167. Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / Г. П. Щедровицкий. – М. : Шк. культур. политики, 1997. – 641 с.

168. Эпикур. [Письмо к Менекею] / Эпикур // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М. : Мысль, 1986. – С. 402–405.

169. Юм Д. Трактат о человеческой природе / Д. Юм // Сочинения в 2-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1996. – С. 124.

170. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 528 с.

Інформаційні ресурси

171. Андрейченко Г. В. Философия [Электронный ресурс] / Г. В. Андрейченко, В. Д. Грачева. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Andr/.

172. Поппер К. Что такое диалектика? [Электронный ресурс] / Поппер К. // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 118–138. – Режим доступа : <http://philosophy.ru/library/vopros/50.html>.

173. Рязанов В. Т. Роль религиозной этики в формировании этно-экономических (национальных) систем хозяйствования [Электронный ресурс] / В. Т. Рязанов. – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2069>.

174. Бібліотека ім. В. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.

175. Інститут філософії ім. Г. Сковороди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.filosof.com.ua>.

176. Найвидатніші філософи світу та України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>.

177. Справочные материалы, учебники, хрестоматии, энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/edu/ref/ref.html>.

178. Тексты Философия XX – XXI вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.oba.wallst.ru/library/tema/sc/filos/for/xx_age.htm.

179. Философия без границ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://platonanet.org.ua>.

Зміст

Вступ.....	3
Тема 1. Філософія як універсальний тип знань.....	5
Тема 2. Філософія буття (метафізика та онтологія).....	16
Тема 3. Природа і сутність людини як філософська проблема (філософська антропологія).....	23
Тема 4. Філософія свідомості.....	34
Тема 5. Пізнання як предмет філософського аналізу.....	46
Тема 6. Діалектика — всезагальна теорія розвитку.....	60
Тема 7. Філософія суспільства.....	68
Тема 8. Філософія економіки.....	78
Тема 9. Філософія моралі.....	91
Тема 10. Філософія релігії.....	101
Тема 11. Філософія культури.....	110
Тема 12. Філософія цивілізації.....	120
Глосарій.....	131
Використана та рекомендована література.....	143
Основна.....	143
Додаткова.....	145
Інформаційні ресурси.....	153

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Практикум
з навчальної дисципліни
"ФІЛОСОФІЯ"
для студентів усіх галузей знань
усіх форм навчання

Самостійне електронне текстове мережне видання

Укладачі: Кузь Олег Миколайович
Потоцька Юлія Іванівна
Жеребятнікова Ірина Володимирівна та ін.

Відповідальний за випуск *Кузь О. М.*

Редактор *Бутенко В. О.*

Коректор *Ковальчук М. А.*

План 2015 р. Поз. № 140 ЕВ. Обсяг 156 с.

Видавець і виготівник – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Леніна, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*